

ис

ПСИХОЛОГИЯ

2'80

СЪДЪРЖАНИЕ

1.	Ц.В. АСЕНОВ — Диалектико-материалистическата теория на В. И. Ленин за психиката	65
Обща и социална психология		74
2.	И. ПАСПАЛАНОВ, Д. ЩЕТИНСКИ — Към проблема за равнището на тревожност и измерването му в психологията	86
3.	Д. ДУДОВ, ИВ. ИВАНОВ — Динамика в революционното настроение на Априлци (1876 г.)	86
Педагогическа и възрастова психология		100
4.	Ф. ДАСКАЛОВА — Влиянието на художествената литература и кукленния театър върху взаимоотношенията на децата от 2 до 3-годишна възраст	93
5.	Р. АРНАУДОВА, Д. СЪБЕВА — Физическо и психическо развитие на недоносени деца от 1 до 3-годишна възраст	100
Психология на труда		118
6.	Ф. ГЕНОВ — Бързината на реагиране и интелектуализацията на труда	110
7.	Л. ГЕНЕВА — Някои особености на самооценката върху функционалното състояние при трудовата дейност на учителя	118
Методи		124
8.	Л. ДЕСЕВ — Принцип на стохастичност в психолого-педагогическите изследвания	124
Критика и рецензии		130
9.	КР. ГАНОВСКА — Проблемът за манипуляцията на човека в концепцията на Б. Ф. Скинър	130
*		138
10.	Р. СТОЯНОВА — Из дейността на Дружеството	138

PSYCHOLOGY

**Official journal of the Bulgarian Society of Psychology
Sofia, V. Levski Stadium**

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

акад. С. Гановски — главен редактор
член-кореспондент проф. Г. Пиръв — зам.-главен редактор
д-р на псих. науки проф. Ф. Генов — отговорен секретар, ст. н. с. Ас. Петров,
ст. н. с. к. п. н. Тр. Трифонов, Хр. Костадинов

Редакция: София, стадион „В. Левски“ 86-51, в. 477

Дадена за набор на 14. IV. 1980 г.

Подписана за печат на 20. VI. 1980 г.

Печатница на БЗНС — София, пор. 258

ПСИХОЛОГИЯ

ОРГАН НА ДРУЖЕСТВОТО НА
ПСИХОЛОЗИТЕ В БЪЛГАРИЯ
КОЛЕКТИВЕН ЧЛЕН НА СНР

2 — 1980
ГОДИНА VIII

ДИАЛЕКТИКО-МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКАТА ТЕОРИЯ НА В. И. ЛЕНИН ЗА ПСИХИКАТА

ЦВ. АСЕНОВ

В. И. Ленин доразви творчески диалектико-материалистическа теория за психиката, създадена от Карл Маркс и Фридрих Енгелс.

Особено значение за психологията има теорията на отражението, разработвана от Ленин с изключителна последователност и целеустременост. Той доказва, че съдържанието на психическия живот — сетивните и мисловни образи — е отражение, копие на реално съществуващите, независимо от съзнанието, вещи.

Лениновата теория на отражението е солидна, неотменима методологическа, теоретическа основа на психологическата наука.

Още в своето произведение „Кои са „приятелите на народа“ и как те воюват против социалдемокрацията“ В. И. Ленин настоява теорията на психологията, развитието на психологическата наука да се свързва с постиженията, с откритията в природознанието. Тук Ленин като материалист диалектик подлага на критика психологите метафизици, които цял живот пишат „изследвания“ по въпроса що е душа и водят непрестанни спорове за същността ѝ, без да изследват фактите, без да разкриват реалните закони, които лежат в основата на психическите явления, без да анализират същността на психическите процеси и техния материален субстрат — нервните процеси, дейността на главния мозък. Според В. И. Ленин „метафизикът-психолог разсъждаваше: що е душа? Нелеп беше тук вече самият метод. Не може да се разсъждава за душата, без да се обясняват например психическите процеси: прогресът тук трябва да се състои именно в това — да се изоставят общите теории и философските построения по въпроса, що е душа и да се постави на научна основа изучаването на фактите, които характеризират един или други психически процеси...“ (5; 139—140). Психологът-диалектик или, както В. И. Ленин пише „Научният психолог е изоставил философските теории за душата и се е заел целиосредствено с изучаването на материалния субстрат на психическите явления — на нервните процеси“ (5; 139—140).

В книгата си „Материализъм и емпириокритицизъм“ Ленин ясно и определено разграничава два важни въпроса. От една страна, „въпросът как именно с помощта на различните сетивни органи човек възприема пространството и как през дългото историческо

развитие се изработват от тия възприятия абстрактните понятия за пространството“ и от друга страна, въпросът „съответствува ли на тия възприятия и на тия понятия на човечеството обективна реалност, независимо от човечеството“ (6; 178).

С присъщата му всеобхватност Ленин се заема да покаже и докаже, че психическият живот е отражение на материята, на обективната реалност. Той твърди категорично: „Материализмът, в пълно съгласие с природознанието, взема за първично дадено материята, като смята за вторично съзнанието, мисленето, усещането, защото в ясно изразена форма усещането е свързано само с външните форми на материята...“ (6; 33).

Детерминираният характер на психическите явления Ленин разкрива от позициите на диалектико-материалистическата теория на отражението: „Ние питаме: дадена ли е на човека, когато той вижда червено, усеща твърдо и др. т., обективна реалност или не?... Ако е дадена, нужно е философско понятие за тази обективна реалност и това понятие отдавна, много отдавна е изработено, това понятие е именно материјата. Материјата е философска категория за означаване на обективната реалност която е дадена на човека в неговите усещания, която се копира, фотографира, отразява от нашите усещания, съществувайки независимо от тях“ (6; 119).

На идеалистическите представи за първичността на съзнанието и психиката Ленин противопоставя материалистическия, научния монизъм: „Природознанието с положителност твърди, че земята е съществувала в такова състояние, когато на нея не е имало и не е могло да има нито човек, нито каквото и да е живо същество. Органическата материя е най-късно явление, плод на продължително развитие... Материјата е първичното — мисълта, съзнанието, усещанието са продукт на много високо развитие. Такава е материалистическата теория на познанието, на която стихийно стои природознанието“ (6; 63).

Ленин дава философско определение на понятието „материя“ и го свързва непосредствено с пораждането, произвеждането на усещането, на психиката: „Материя е основа, което, действуващи на нашите сетивни органи, произвежда усещание, материјата е обективна реалност, дадена ни в усещаниета“ (6; 136).

Светът като цяло детерминира психическите явления, ала той не е нещо аморфно, неопределено, неизменно, еднообразно. Затова Ленин пояснява: „... за материалиста светът е по-богат, по-жив, по-разнообразен, отколкото ни се струва, защото всяка крачка в развитието на науката открива в него нови страни. За материалиста нашите усещания са образи на единствената и последна обективна реалност — последна не в смисъл, че тя е вече позната докрай, а в смисъл, че освен нея няма и не може да има друга“ (6; 118). Това богатство, живост, разнообразие на света е предпоставка за формиране на сложен, многообразен, богат психически живот.

Разбира се, като материалист диалектик, Ленин много внимателно предупреждава, че „... противоположността между материјата и съзнанието има абсолютно значение само в пределите на твърде ограничена област: в дадения случай — изключително в пределите на основния гносеологически въпрос, какво да се признае за първично и какво за вторично. Отвъд тия предели относителността на даденото противопоставяне е несъмнена“ (6; 138).

В. И. Ленин разработва с неотклонна настойчивост въпроса за отразителния характер на психиката. Не на едно място в своите произведения той разглежда психическите процеси и на първо място усещането като образ на движещата се материя и като „едно от свойствата на движещата се материя“ (6; 35).

На усещанията се придава огромно значение: „По друг начин освен чрез усещанията ние не можем нищо да разберем за никакви форми на веществото и за никакви форми на движението: усещанията се предизвикват от действието на движещата се материя върху нашите сетивни органи. Така гледа природознанието. Усещането за червен цвят отразява колебанията на етера със скорост приблизително 450 трилиона в секунда. Усещането за син цвят отразява колебания на етера със скорост около 620 трилиона в секунда. Колебанията на етера съществуват независимо от нашите усещания за светлина. Нашите усещания за светлина зависят от действието на колебанията на етера върху човешкия орган на зрението. Нашите усещания отразяват обективната реалност, т. е. онова, което съществува независимо от човечеството и от човешките усещания“ (6; 297).

За Ленин разбирането на усещането като образ на външния свят е равнозначно на признаване на материалистическата теория на познанието: „Да смятаме нашите усещания за образи на външния свят — да признаваме обективната истина — да стоим на гледището на материалистическата теория на познанието — това е едно и също“ (6; 119).

Разработвайки въпросите на диалектико-материалистическата теория за усещането, В. И. Ленин води непримирима и остра научна борба с представителите на концепцията за специфичната енергия на усещните органи, с привържениците на възгледа за усещанията като символи и особено с емпириокритиците и техния най-ярък представител Е. Мах, с неговата идея за света като комплекс от усещания.

През XIX век широко разпространение получава теорията на физиологическия идеализъм, развивана от немския природознител И. Мюлер (1801—1858). Тълкувайки идеалистически данните, които получава в резултат на своите физиологически изследвания на усещните органи, Мюлер издига учението за специфичната енергия. Според него усещанията, които възникват у човека, са резултат от проявленето на вътрешни свойства („на специфична енергия“) на усещните органи, а не от качествата на въздействуващите върху тези органи предмети. За Мюлер усещането съобщава на нашето съзнание не за качеството или състоянието на външните вещи, а за качеството, състоянието на един или друг усечен нерв. Усещанията, твърди Мюлер „никога не дават непосредствено въприятие за природата на вещите“. По тоя начин се отрича връзката между усещанията и свойствата на реалните предмети.

Така, откритието на физиологията за специфичните реакции на нервната система получава изопачено тълкуване от физиологическия идеализъм, който от това откритие прави лъжлив извод, че усещните качества не съответствуват с нищо на реалността. Усещанията се третират като резултат от специфичната енергия на усещните органи.

Като продукт на мозъка усещанията, според Ленин, зависят от усещните органи, от нервите. Но това не е основание да се смята,

че усещаните посредством усетните органи качества или свойства на предметите не са обективни качества и свойства на вещите, съществуващи вън и независимо от нас. Усещането за цвет е в зависимост от ретината на очите, върху които падат светлините вълни с различна дължина, съществуващи вън от човешката ретина, вън от човека. Усещанията са образи на обективни реалност. „Ако цветът е усещане само в зависимост от ретината (както природознанието ви заставя да признаете) — значи лъчите на светлината, надайки върху ретината, произвеждат усещането за цвет. Следователно вън от нас, независимо от нас и от нашето съзнание съществува движение на материята, да речем, вълни на етера с определена дължина и определена скорост, които действуват върху ретината, произвеждат у човека усещане на един или друг цвет. Така именно и гледа природознанието. Различните усещания на един или друг цвет то обяснява с различната дължина на светлинните вълни, съществуващи вън от човешката ретина, вън от човека и независимо от него. Това именно е материализъм: материята, действуващи върху нашите сетивни органи, произвежда усещане. Усещането зависи от мозъка, нервите, ретината и т. и., т. е. от организираната по определен начин материя. Съществуването на материята не зависи от усещанията. Материята е първичното. Усещането, мисълта, съзнанието е висш продукт на организираната по особен начин материя“ (6; 43).

Очевидно, за Ленин, психиката — усещането, мисленето, съзнанието — е висш продукт на организираната по особен начин материя, мозъка, а неин причинител — съществуващата вън от нас материя, външната действителност. По отношение на въздействията от външния материален свят психиката е отражение, а по отношение на мозъка — висши продукт или още свойство.

Разчиствайки терена на философските и психологическите теории, Ленин доказва несъстоятелността и непоследователността на такава „голяма величина в природознанието“, каквато е Х. Хелмхолц (1821—1894). Неговата непоследователност е свързана с теорията, която създава за усещанията като символи, знаци или още, както се изразява Плеханов, йероглифи. От доктрината за „специфичната енергия на сетивата“ той направил неверния извод, че усещанията не са образи или копия на реалните неща, а представляват само символи, условни знаци, „йероглифи“, които нямат никакво сходство с обективно съществуващите предмети.

За Ленин „Хелмхолц е бил непоследователен кантианец“, който ту извежда усещанията на човека от външните предмети, действуващи върху усетните органи, ту обяснява усещанията само като символи, произволни обозначения, откъснати от света на обозначаващите вещи. „Ако усещанията не са образи на нещата, а само знаци или символи, които „нямат никакво сходство“ с тях, изходната материалистическа предпоставка на Хелмхолц се подкопава, подхвърля се на известно съмнение съществуването на външните предмети, защото знаци или символи са напълно възможни за миними предмети, а всеки знае примери на такива знаци или символи“ (6; 228).

Теорията на Хелмхолц за символите, според Ленин, не само подлага на съмнение съществуването на външните предмети, но и внася елементи на агностицизъм в гносеологията: „Безспорно е, че

изображението никога не може изцяло да се сравнява с модела, но едно нещо е изображение, друго нещо е символ, условен знак. Изображението по необходимост и неизбежно предполага обективна реалност на онова, което „се изобразява“, символът, йероглифът са понятия, които виасят съвсем ненужен елемент на агностицизъм“ (6; 229).

Усещанията, за Ленин, не са знаци, не са символи, не са йероглифи, а вярно отражение на действителността, „снимки на обективна реалност“.

В. И. Ленин придава изключително значение на усещанията за съществуването на човека. Той приема, че „човек не би могъл да се приспособи биологически към средата, ако неговите усещания не му даваха обективно правилна представа за нея“ (6; 170). Това е реалната оценка на сетивното познание, на усещанията, от позициите на диалектическия материализъм. Тя е противоположна на оценката, която дава на усещанията идеализъмът в лицето на такива видни представители на субективната школа, каквите са Беркли и Мах.

Известно е, че през 60-те години на XIX век възникват инициативи за създаване на физиологическа психология. През 70-те години възникват психологически лаборатории и институти за експериментални изследвания. Скоро обаче настъпва разочарование. Тъй като експериментите се опират на порочната идея на психофизиологическия паралелизъм, не можели да изведат психологията от околните на субективизма. Психологията се озовава в криза: на лице са претенции тя да се превърне в опитна наука, обаче опитните изследвания се заменят с дуализъм и схоластика. Разбирането на опита в психологията било в дисхармония с природознанието. Например Вунд и Брентано свеждали опита до дейност на съзнанието, до субективен феномен, който се противопоставя на всичко веществено. Това предизвиква неудовлетвореност. Била нужна нова теоретическа платформа. И тя била издигната от австрийския философ, физик и психофизиолог Е. Мах (1838—1916), ученик на Фехнер. Под влияние на учителя си, Мах извършвал изследвания в областта на психофизиологията и психофизиката. Стигнал до извода, че връзките между физическото и психическото не са причинни, а функционални. На думата „функция“ той придава математически смисъл. След това не му е трудно да приеме, че представата за психиката като функция на мозъка е равнозначна на представата за мозъка като функция на психиката.

Мах е озарен от странна мисъл: едно утро, разхождайки се в градината, отведенаж осъзнал, че разкошът от цветове, звуци, ухания, не е нещо друго, а комплекс от усещания.

Усещането, психиката, придобива за Мах значение на първоелемент, от който се изграждат всички явления.

Излизайки на сцената като критика на опита (емпириокритицизъм) в смисъла, който му предават Вунд и Брентано, платформата на Мах се оказва чистопробен субективен идеализъм, приемайки тезата, че нещата или телата са комплекси от усещания.

В. И. Ленин подлага на безкомпромисна, унищожителна критика махизма. Той питат: „От нещата ли се отива към усещанията и мисълта? Или от мисълта и усещанията към нещата?“ И отговаря: „Към първата, т. е. към материалистическата, линия се при-

държа Енгелс. Към втората, т. е. идеалистическата, линия се при-
държа Max. Никакви извъртания, никакви софизми... няма да от-
странят ясния и неоспорим факт, че учението на Е. Max за нещата
като комплекси от усещания е субективен идеализъм, просто пре-
живяние на берклианството. Ако телата са „комплекси от усещания“,
както казва Max, или „комбинация от усещания“, както е казвал
Беркли, то от това неизбежно следва, че целият свят е само моя
представа“ (6; 29).

Така платформата на Max се оказва несъвместима с данните
на природознанието, физиката и психофизиката. Според Ленин учен-
ието на Max, „че телата са комплекси от усещания и пр. е абсо-
лютен илюзионизъм, т. е. солипсизъм, защото от тая гледна точка
целият свят не е нищо друго освен моя илюзия“ (6; 53). Заедно с
това максимът е в противоречие с научната теория на познанието, на
гносеологията. Това учение е безсмыслица, чистопробен агностици-
зъм: „Махистите са субективисти и агностици, защото те недоста-
тъчно се доверяват на показанията на нашите сетивни органи... Те
не признават обективната, независимата от човека реалност като
източник на нашите усещания. Те не виждат в усещанията верни
сигнали от тая обективна реалност...“ (6; 118). За диалектика-ма-
териалист обратно — „... нещата, средата, светът съществуват не-
зависимо от нашето усещане, от нашето съзнание, от нашето Аз
и от човека изобщо. Същият той опит... който е създад у нас не-
преклонното убеждение, че съществуват независимо от нас други
хора, а не просто комплекси от мои усещания за високо, ниско,
жълто, твърдо и т. н. — той същият опит създава нашето убежде-
ние в това, че предметите, светът, средата съществуват независимо
от нас. Нашите усещания, нашето съзнание са само образи на вън-
шния свят и от сама себе си се разбира, че отражението не може да
съществува без отразяваното, но отразяваното съществува незави-
симо от отразявящото“ (6; 57—58).

Като последователен материалист-диалектик, В. И. Ленин не-
сира само при изясняване диалектиката на прехода от материя към
усещане. Той изяснява научно и прехода от усещане към мислене,
от една по-елементарна степен на познание — сетивната — към дру-
га, по-сложна, по-дълбока, по-всебхватна степен — абстрактното
мислене. Според него „диалектичен е не само преходът от материя
към съзнание, но и от усещане към мислене“ (3; 256).

Мисленето е по-висша, по-пълна, по-всестранна, по-богата сте-
пен на познанието. „Мисленето, възхождайки от конкретното към
абстрактното, не се отдалечава — ако то е правилно, ... — от исти-
ната, а се доближава до нея. Абстракцията материя, закон на при-
родата, абстракцията стойност и т. н., с една дума, всички научни
(правилни, сериозни, не глупави) абстракции отразяват природата
по-дълбоко, по-варно, по-пълно“ (3; 152).

Формите на мисленето — понятие, съждение, умозаключе-
ние — допринасят за отразяване, опознаване на дълбоките, скри-
тите, невидимите, но съществените обективни връзки между пред-
метите, процесите, явленията, събитията в света. За В. И. Ленин
„... най-простото образуване на понятия (съждения, умозаключения
и т. н.) означава познание на човека на все по-дълбоките връзки на
света“ (3; 161).

Разбира се, диалектичният път на познанието е сложен, продължителен и не се изчерпва със съзерцанието и абстрактното мислене. Тук се включва и дейността на човека, неговата практика. Този път е класически формулиран от В. И. Ленин: „От живото съзерцание към абстрактното мислене и от него към практиката — такъв е диалектическият път на познанието на истината, познанието на обективната реалност“ (3; 152—153).

Познанието за Ленин е непосредствено свързано с жизнените състояния на човека, с неговите желания, стремежи, „субективни цели“, емоции. Известни са крилатите му думи, че „без човешки емоции“ никога не е имало, няма и не може да има човешко търсене на истината“ (2; 112).

Основавайки се на постиженията на природознанието и проявявайки в най-висша степен чувство на хуманизъм и вяра в силите на народа, в своите произведения Ленин нееднократно се сира върху такава важна психическа особеност, каквато са способностите, както и на една такава степен на способност, каквато е талантът.

Способностите, според Ленин, не характеризират избраници, а се съдържат в недрата на народните маси, но в условията на капитализма те не се проявяват поради потискането им. В статията си за организиране на съревнованието Ленин пояснява: „Социализмът не само не задушава съревнованието, а напротив, за пръв път създава възможност да бъде то приложено действително широко, действително в масов размер, да бъде въвлечено действително мнозинството на трудещите се на арената на такава работа, гдето те могат да се проявяват, да разгърнат своите способности, да проявят таланти, които в народа представляват неначенат извор и които капитализмът е мачкал, потискал и душил с хиляди и милиони“ (7; 297).

Ленин е убеден, че способностите, талантите не само имат природна основа и се проявяват при благоприятни социални условия, но и могат да се възпитават и развиват в процеса на включване на народа в определена дейност. Той настоява „да се издигат горе, в общодържавното управление, организаторските таланти. Те са много сред народа. Те са само потиснати. Трябва да им се помогне да се развият“ (7; 306).

Ленин изтъква, че талантите сред селяните и работниците са огромна сила, която е в състояние да върши творчески дела — „таланти сред селяните и работническата класа има много и тия таланти едва-едва започват да се осъзнават, да се пробуждат, да се стремят към жива, творческа и велика работа..“ (7; 299—300).

Способностите, според Ленин, придават индивидуално своеобразие на отделните личности, поради което хората не бива да се нивелират, изравняват. Спиралки се на въпросите за равенството на хората, Ленин различава две страни: равенство в обществено-то положение, в политическата област. Това равенство е необходимо и то трябва да възтържествува, и равенство на физическите и душевните способности. Такова равенство няма и не може да има: „Когато социалистите говорят за равенство, те разбират обществено равенство, равенство на общественото положение, и в никакъв случай не равенство на физическите и душевните способности на отделните личности“ (1; 3 64). И още: „Под равенство социалдемократите в политическата област разбират равноправие, а в икономиче-

ската област, ... унищожаване на класите. За установяване на човешко равенство в смисъл на равенство на силите и способностите (телесни и душевни) социалистите и не помислят" (1; 362).

Така че според Ленин социалистите са за равенство в смисъл на общественото, социалното положение, а в смисъл на душевни и физически способности хората не са равни. Следователно въпростът за равенството има социален и психически аспект. Социалният аспект на равенството означава, че в социалистическото общество всички хора са равни в социално отношение, имат равни социални права и задължения. В психическия аспект по отношение на способностите си, по отношение на психическите свойства и възможности хората са различни, индивидуално неповторими и не могат да бъдат еднакви, равни, не се нивелират.

В. И. Ленин придава особена важност на фантазията: „Тази способност е необикновено цenna. Напразно мислят, че тя е нужна само на поета. Това е глупав предразсъдък! Даже в математиката тя е нужна, даже открытието на диференциалиото и интегрално изчисление е било невъзможно без фантазия. Фантазията е качество с най-голяма ценност“ (4; 125). Фантазията е свързана със завоеванията на мисленето на человека във всички области на науката и изкуството, свързана е с творчеството в поезията, музиката, с абстрактните и най-строги знания и „нелепо е да се отрича ролята на фантазията и в най-строгата наука“ (3; 330). И не само в поезията и строгата наука, но и „в най-простото обобщение, в най-елементарната обща идея („маса“ въобще) има известно късче фантазия“ (3; 330).

Диалектико-материалистическата теория за психиката, създадена от В. И. Ленин, има фундаментална, непреходна валидност. Върху нейната основа се построява най-напредничавата психологическа наука — съветската, имаща водеща роля и всемирно значение.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ленин, В. И. Пол. собр. соч., т. 24, изд. 5. 2. В. И. Ленин, Пол. собр. соч., т. 25, изд. 5. 3. В. И. Ленин, Пол. собр. соч., т. 29, изд. 5. 4. В. И. Ленин, соч., т. 45, изд. 5. 5. В. И. Ленин, Съчинения, т. 1, София, 1950. 6. В. И. Ленин, Избрани произведения, т. 3, София, 1977. 7. В. И. Ленин, Избрани произведения, т. 4, София, 1977.

V. I. LENIN'S DIALECTIC-MATERIALISTIC THEORY OF PSYCHE

Tzv. Assenov

V. I. Lenin develops the theory of psyche founded by Karl Marx and Friedrich Engels still further. The theory of reflexion is of a particularly great importance for psychology — the contents of psychic life is studied as a reflexion of objects existing in reality independently of mind. Thus elaborating the dialectic-materialistic theory of psyche V. I. Lenin leads a struggle in science against psychologists-metaphysicians, the representatives of the concept of physiological idealism, the followers of the idea of senses as symbols, hieroglyphs and not images of the world, and particularly, against the mechanism and its prerequisite of the world being a complex of perceptions.

V. I. Lenin studies not only the transition from matter to mind, but also from sense to thought. He develops the problem of emotions, abilities and imagination as psychic phenomena.

Soviet psychology is founded on V. I. Lenin's theory of psyche and it is of world-wide importance.

НОВИ ННИГИ — 1979 г.

ШЕЙКОВ Н. МОЗЪКЪТ ИЗУЧАВА МОЗЪКА, С., Партиздат, 1979 г.

Дава се информация за откритията на неврофизиологията през последните 15—20 години, като в популярна форма са изложени съвременните постижения на науката за човешкия мозък. Интерпретират се данини от изследвания на психичните процеси.

АНГУШЕВ Г. САМОРЕГУЛАЦИЯ НА ПСИХИЧЕСКАТА ДЕЙНОСТ НА УЧЕНИЦИТЕ, С., Народна просвета, 1979 г.

Разглежда се психичната регулация въз основа на полифункционално изследване чрез системен подход. Интерпретират се резултатите от три вида изследвания — съпъствака на психичните функции при заекващи и незаекващи деца, разкриване особеностите на регуляцията на дейността на ученици, обучавани по различни системи и разкриване връзката между електрофизиологичните показатели на мозъчната дейност и типа интелектуална дейност.

РУСИНОВА В. ПСИХОЛОГИЧЕСКИ ФАКТОРИ ЗА ЕФЕКТИВНОСТ НА ТРУДА, С., Наука и изкуство, 1979 г.

Във връзка с ефективността на човешкия труд се разглеждат следните психологически фактори: мотивация, професионално

значими качества и психически състояния. Анализират се резултатите от изследване влиянието на някои психологически фактори върху количеството и качеството на трудовата дейност.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИ ПРОБЛЕМИ НА МИСЛЕНЕТО, ред. Г. Пирьов, С. Наука и изкуство, 1979.

Анализират се резултати от изследването на техническото и творческото мислене. Изяснява се зависимостта между интелектуалното развитие и степента на психично-то напрежение. Разглеждат се сравнението и понятието като важни проблеми на мисленето.

ЯРУШЕВСКИ М. Г. и Л. И. АНЦИФЕРОВА. РАЗВИТИЕ И СЪВРЕМЕНО СЪСТОЯНИЕ НА ЧУЖДЕСТРАННАТА ПСИХОЛОГИЯ, С. Наука и изкуство, 1979 (прев. от руски ез.)

Разглежда се развитието на психологията до отделянето ѝ като самостоятелна наука, като се проследява психологическата мисъл от древността до първата половина на XIX в. Излагат се основните теоретически направления в съвременната чуждестранна психология в периода на развитието ѝ като самостоятелна наука.

(Продължава на стр. 92)

* В тази рубрика списанието ще информира своите читатели за новоизлязлите книги в областта на психологията с кратки анотации.

ОБЩА И СОЦИАЛНА ПСИХОЛОГИЯ

специализирана научна и практическа информационна система

КЪМ ПРОБЛЕМА ЗА РАВНИЩЕТО НА ТРЕВОЖНОСТ И ИЗМЕРВАНЕТО МУ В ПСИХОЛОГИЯТА¹

(Статия II)

И. ПАСПАЛАНОВ, Д. ЩЕТИНСКИ

В практиката на психологическите изследвания като основна методика за измерване на равнището на тревожност (РТ) се използва психологическият въпросник. Специализираните за тази цел въпросници отразяват основните концептуални схеми при описание на тревожността. Една част от тях са предназначени за измерване на тревожността като ситуативно обусловен феномен. В тях се регистрират параметри на актуалното състояние на тревожност (реактивна тревожност) и на типичните ситуации, които определят спецификата на тревожния статус (6; 10). Други въпросници са предназначени за измерване на РТ като сравнително устойчива личностна характеристика. Сред тях най-широко разпространение през последните 30 години е получил въпросникът, конструиран от Дж. Тейлър (15) известен под наименованието „скала за измерване на манифестираната тревожност“ (Manifest anxiety scale — MAS).

В съветската психологическа литература също се наблюдава подчертан интерес към тази методика, като се правят и опити за нейната адаптация и модифициране (3; 4; 5; 7). Анализът на публикуваните от В. Г. Норакидзе и Н. М. Пейсахов модификации (4; 5) показва, че с оригиналната методика се манипулира твърде свободно, в резултат на което се разширява, ограничава или качествено се променя съдържанието на скалата, а също и оперативната процедура на скалиране. Тези модификации не са напълно коректини от методологическа гледна точка², тъй като се променя в количествен и качествен план признаковото пространство, изграждащо конструкта „тревожност“, без да се представят психометрични данни, доказващи необходимостта от тези промени.

Доколкото всяка методика отразява определена представа за структурата и принципите на измерване на дадено психично явление, считаме за целесъобразно преди да представим подхода и резултатите на проведените от нас изследвания върху скалата на Дж. Тейлър да очертаем основните етапи и принципни положения при нейното конструиране.

Скала на Дж. Тейлър за измерване на манифестираната тревожност. Скалата е изведена на основата на популарния „Многопрофилен личностен въпросник“ MMPI (11). Според приложената процедура избрани са около 200 признака от въпросника MMPI се предлагат, заедно с описание на признаките за хронично тревожните реакции на Н. Камерон (8), за валидизация от само 5 експертни клиничисти. Те

¹ Авторите благодарят на Хр. Милев и колектива на ИЦ при ВИИ „К. Маркс“ за оказаната помощ при обработката на данните, на к. ф. м. и. В. Вълев за предоставената програма за „клистер анализ“ и на студентите от кръжока по Психология на личността в Софийския университет за участието в изследванията (б. а.).

² Имаме пред вид частната методология на психологическото измерване (б. а.).

оценяват доколко и кои от признаките на MMPI характеризират предложението от Камерон³ описание. Първият вариант на въпросника е включил 65 признака items, за които е постигнато единомислие 80% заедно със 135 „буферни“ (нямащи отношение към тревожността) признания. При изследване на 352 студенти по психология с този въпросник е получено близко до нормалното разпределение на оценките в диапазона от 1 до 36 точки ($Md=14$) при възможен диапазон 1–65 точки. В следващата модификация активните признания се намаляват до 50, показвали най-висок коефициент на корелация „признак — общ тестова оценка“. Буферните признания се увеличават до 225 включително скълите L, K и F от MMPI и склата за „риgidност“ на E. Wesley. С тази модификация са изследвани 1971 студенти, като полученото разпределение е с параметри, близки до първото. Средните оценки на жените са по-високи, без тази разлика да е статистически значима.

Надежността на склата е изследвана с процесура ата „тест — ретест“ през интервали 3 седмици, 5 месеца, средно 1 година. Коефициентите на корелация (по Нирсън) са високи — от 0,81 до 0,89. Паралелното определяне на надеждността (корелиране на оценките по склата с оценки от конструирана скла от същите признания чрез MMPI) не дава добри резултати (коефициент на корелация 0,68). При изследване на студенти с последния вариант на въпросника в разпределението не се забелязва особено изменение, но прави впечатление по-анксийният среден бал от предишния вариант (12,9 спрямо 14,9). С индивидуалната форма на въпросника е изследвана и група от 103 клинично диагностицирани лица (невротики и психотики). Полученото разпределение на оценките е нормално, покрива диапазон на склата ($Md=34$), което показва ясна разлика между разпределенията на лицата в норма и психично болните лица.

Коментар на процедурата и получените от Дж. Тейлър резултати. Съществен момент, който не винаги се взема под внимание при използването на склата, е експертната ѝ валидизация спрямо описание на комплекс от хронично тревожни реакции. Естествено това се отразява върху степента на изразеност на признака във вербалното му представяне и върху готовността на изследваните лица в норма да си приписват даден признак. Това ясно се вижда от разпределението на баловете при групите в норма и клиничната група. При лицата в норма оценките се групират само в първата половина на склата (вж. 15, стр. 287), докато при психично болните се покрива цялата скла, но с ексцес в дясното (вж. 15, стр. 289). Следователно прогностичната валидност (1) на теста при лица в норма е значително по-слаба и неговите психодиагностични възможности не трябва да се приемат безрезервно. Опигът на Тейлър да минимизира този недостатък чрез лексично опростяване на признаките не дава нужния ефект.

Налага се и изводът, че външната валидност (1; 12) на теста не е достатъчно добра, за което говори слабата корелеция между оценките в паралелното изследване. Този резултат не се интерпретира от Дж. Тейлър, но според нас отразява характерен артефакт при тестове и въпросници, засягащи емоционално-афективната сфера на личността: зависимост на оценките от „опаковката“ на признаките с неутрални признания³.

Показателите на изследваната времева надеждност дават основание за извода, че тревожността, регистрирана в това пространство от признания, е устойчива във времето и може да се интерпретира като черта на личността.

В заключение на този кратък анализ ще отбележим, че склата на Дж. Тейлър е коректно приложима за разграничаване на лица с психични отклонения от лица в норма по показателя тревожност, но прогностичната ѝ възможност за разкриване на индивидуални различия вътре в тези групи е минимална. Това особено важи за лицата в норма.

³ Според Ю. Гилбух (1, с. 110) външната валидност при личностни тестове се реализира чрез прикриването по подходящ начин на истинското предназначение на теста, за да се предотврати формиране на специфична нагласа при отговорите (б. а.).

Изтъкнатите положения конкретизираха и нашите основни изследователски задачи: 1) отстраняване във възможната степен на артефактите, даващи отражение върху оценките по скалата на Дж. Тейлър; 2) изследване на структурата на конструкта „тревожност“, заложен в скалата; 3) изследване надеждността и хомогенността на скалата; 4) изследване влиянието на пола и възрастта върху надеждността на проектираното в скалата признаково пространство; 5) запазвайки максимално възможната близост в качествен и количествен план със скалата за РТ, да се конструира нов надежден инструмент за измерване на РТ на лица в норма от двата пола във възрастовия диапазон от 16 до 50 г.

Външна валидност. Оценката на различните аспекти на външната валидност на оригиналната методика се направи от 86 лица (36 мъже и 50 жени) между 19 и 28 години, между които и психологи и студенти по психология, които преди това попълваха теста. Бяха изчленени и маргиналите⁴ на активните признания за тази извадка. Резюмирано представени, резултатите са следните; а) дължината на теста от 225 признака се оценява като прекалено голяма и това се отразява върху желанието за сътрудничество на изследваните лица; б) скалата за „риgidност“ не повишила външната валидност на теста, тъй като засилва емоционално-афективното му съдържание; в) някои от признacите на L скалата (които като цяло изпълнява функцията си) показват много високи маргинали поради влиянието на одобрени социални норми и не могат да бъдат критерий за адекватност на самооценката; г) маргиналите на признаците за тревожност, намиращи се в началото и края на въпросника, са значително по ниски, което означава, че изследваните лица много рядко си приписват тези признания. Възможните причини са две: съдържанието на признаците или специфична нагласа, формираща се към въпросника. Това е проблем, подложен на по-нататъшна експериментална проверка.

Направен бе и изводът, че при monoфакторен въпросник, предназначен за лица в норма, не е необходимо използването на F и „K“ скалите от MMPI.

За избягване на описаните недостатъци конструирахме I вариант на модификация на теста на Дж. Тейлър, запазвайки 50-те признака на скалата за тревожност и отстранивайки скалите F, „K“ и „rigidnost“, както и ненадеждните признания на L — скалата. За пълнеж бяха прибавени само 21 формулирани от нас неутрални признания, нямащи емоционално-афективна натовареност (като признacите на тревожността) но по принцип личностно значими. Те бяха равномерно разпределени по дължината на теста.

Тази модификация бе предложена на група от 40 експерти (психологи и студенти по психология) първо за попълване като изследвани лица, а в последствие като експерти, оценяващи всеки признак по параметрите: яснота на съждението, единозначност на възприемането му, приемливост на формулировката от гледна точка на нормалната личност, степен на връзка между съждението и конструкта „тревожност“.

Резултати от експертната оценка. Потвърди се диференциращата способност на L — скалата, която в последна сметка включи 7-те най-надеждни признака. Изследването на признаците на тревожност

⁴ Маргиналът отразява относителната честота на отговорите според ключа на даден признак в рамките на изследваната съвкупност (б. а.).

стта отново показва по-ниски маргинали на първите и последните 10—12 признака. От интервютата се установи, че този ефект се дължи не на специфичното съдържание на признаците, а на формиращата се нагласа в процеса на самооценяването: в началото неприятна изненада, че самооценките засягат негативни страни на поведението и психиката, която постепенно преминава в интерес. Неприемането на признаците към края на теста се обяснява с формиращата се преценка у лицата, че до този момент собствената им личност е представена в не особено благоприятна светлина.

Откриха се недостатъци във формулировките на почти половината от активните признаци: нееднозначно изразяване в количествен план („по-някога“, „от време на време“ и т. н.); недостатъчно конкретизиран еталон на съотнасяне („другите“, „повечето хора“); двусмислени формулировки. Някои от признаците на вегетативните и общите физиологични промени (изпотяване, стомашни неразположения, изчервяване) са представени повече от един път, което означава, че без съответна теоретична обосновка им се придава по-голямо тегло, в сравнение с останалите признаци⁵.

Отстранияйки тези недостатъци конструирахме II-ри вариант на модификацията на теста, отличаващ се със: специална организация на тестовия материал (честотата на активните признаци в началото и края бе намалена за сметка на средната зона); наличие на 5 нови признаци, заменили повтарящите се признаци на вегетативните и физиологичните симптоми⁶; подобрени голям брой формулировки на активни и неутрални признаци. На основата на този вариант се пристъпи към изследване на структурата на конструкта „тревожност“, заложен в тази скала.

Структура на конструкта „тревожност“. Въпреки че тревожността отдавна е обект на интензивни изследвания, не се срещат сериозни опити за структуриране на комплекса от нейни признаци. Според Н. М. Пейсахов в синдрома „безпокойство — тревога“ се включват два типа прояви: „външни (във вид на нарушения на дейността) и вътрешни (изменения на вегетативните функции)“ (5, стр. 75). Това разграничение е твърде общо и не разкрива психологическата феноменология на изследваното явление. Очертаването на обхвата от признаци, изчerpиващи даден конструкт, както и разграничаването на определени подструктури е необходима методологическа предпоставка при психометричната оценка на всеки инструмент (тест, въпросник и т. н.). Този процес има значение както за изясняване на конструктната валидност на теста, така и за повишаване на неговата конвергентна валидност. В литературата по психологическо измерване се обръща специално внимание на факта, че скалата на Дж. Тейлър се базира на конструкт с недостатъчно изяснена структура (12, стр. 143).

За целите на психометричното изследване на скалата признаците, включени в нея, бяха подложени първоначално на качествен анализ. При него се обособиха подгрупи признаци, обединени от общо качество. За емпирична верификация на обособените групи признаци бе използван методът „йерархичен клъстер анализ“ по алгоритъма „най-далечния съсед“ (2). Този метод дава възможност от една съвкупност признаци да се извлекат естествени подгрупи (клъстери), притежаващи най-голямо сходство помежду си. Дендограмите, получени от клъстера-

⁵ Според нас този факт се дължи на използването на лекари клиницисти като експерти при валидизацията на скалата на Дж. Тейлър (б. а.).

⁶ Петте нови признаци са заимствувани от полската модификация на скалата (14) и не се дублират с българския превод (б. а.).

анализа, се оказаха идентични или много близки при двете изследвани групи от по 100 единици (студенти и студентки). Това позволи извода, че в симптомокомплекса, изграждащ скалата за личностна тревожност, се наблюдава сравнително устойчива структура от групи признания, позволяващи качествено дефиниране. Чрез емпирично установените групи до голяма степен се ралидизира проведения качествен анализ, като се постигна и по голяма детайлизация на някои класове⁷. Оформените 7 групи признания (класове) бяха дефинирани на основата на общо качество по следния начин:

I. Невротизъм, нервна напрегнатост (нервирам се; работя в нервно напрежение; твърде нервен съм; по-спокоен съм от приятелите ми) — признания, близки до параметъра „невротизъм“ по Х. Айзенк, но с акцент на напрегнатостта.

II. Чувствителност, смущения (смущавам се; свръхчувствителен съм; по-чувствителен съм от другите; лесно се изчерявам).

III. Безпокойства, с два относително самостоятелни подкласа:

а) предметно отнесени беспокойства (във връзка с неуспехи, мнения на другите хора, пари, работа и т. н.); б) безпредметни беспокойства (тревожа се за дребни неща; непрекъснато се беспокоя за нещо; вълнувам се и беспокоя за всичко; улавям се, че се притеснявам).

IV. Неувереност, несигурност (изпадам в съмнения дали ще успея; изпитвам чувство за несигурност; уверен съм в себе си и т. н.).

V. Негативна Аз-концепция (имам чувството, че съм излишен и ненужен човек; понякога ми се струва, че не ме бива за нищо и т. н.);

VI. Регулация на действията и работоспособност (изморявам се лесно; ръцете ми треперят, когато искам да направя нещо; трудно се съсредоточавам и т. н.).

VII. Резултативни ефекти, които се групират в три подкласа: характеристики на съня, поведенчески характеристики и общефизиологически ефекти.

Консистентна надежност на признаките в скалата. Начинът на скалиране в изследваната скала предполага едномерна система от признания, при която реакцията на всеки признак е функция на единната латентна променлива „тревожност“ плюс някакъв специфичен за признака фактор. Преобладаването на специфичното влияние намалява надеждността и хомогенността на скалата. Подходът, избран за определяне надеждността и хомогенността на скалата за тревожност (II модификация), изхожда от измерването на тези параметри за всеки един признак. Математическият модел, реализиращ тези изисквания, е предложен от Х. Гуликсен (9, стр. 363—383). Според него основните величини, емпирично характеризираща скалата на теста (средната стойност, стандартното отклонение и надеждността), се определят чрез два параметра на признака: маргинала (показател за трудност) и индекса за надеждност (ИН). Уравненията за изчисляването им са следните:

$$Mx = \sum_{g=1}^k Pg \quad (1)$$

където:

K — брой на признаките в теста;

N — брой на тестираните лица;

⁷ Поради ограничения обем на статията, интерпретацията на клъстер анализа и структурата на конструкта ще бъде предмет на отделна публикация (б. а.).

$$S_x = \sum_{g=1}^k R_{xg} S_g \quad (2)$$

$$R_{xx} = \frac{k}{k-1} \left[1 - \frac{\sum_{g=1}^k S_g^2}{\left(\sum_{g=1}^k R_{xg} S_g \right)^2} \right] \quad (3)$$

Ng — брой на отговорилите „вярно“ на признака $g; g = 1 \dots k$

Pg — маргинал на признака $g; Pg = Ng/N$

Sg^2 — дисперсия на признак $g; Sg^2 = Pg(1-Pg)$

$R_{xg} S_g$ — индекс на надеждност на признака (точково-бисериалната корелация „признак-тест“, умножена по стандартното отклонение на признака);

R_{xx} — коефициент на надеждност на теста⁸

Методическо изискване при измерването на ИН е да се обхванат извадки от хомогени групи, които в перспектива ще бъдат изследвани с дадения инструмент. В нашето изследване възрастовият диапазон 16—50 г. е разделен на 4 интервала — 16—19, 20—29, 30—39 и 40—50. От всяка възрастова група на двата пола с II модификация са изследвани между 50 и 70 единици, от които след прилагане на L — скалата се оформиха извадки между 36 и 54 единици⁹.

Резултати. При изчисляване на ИН 10 признака се проявиха като ненадеждни и в осемте изследвани групи. Разпределението им в 7-те подгрупи показва, че нито една от тях не се изгражда само от ненадежни признания, а подкласовете I, II, III и IV не включват нито един ненадежден признак. Следователно отстраняването им с цел повишаване на надеждността, респективно валидността на теста¹⁰ няма да измени структурата на признанията. Изследването на ИН на останалите признания при наличното на една пета ненадеждни става безпредметно, като се има пред вид, че броят на включените в една скала признания се отразява върху ИН. Затова бе конструирана III модификация, в която на мястото на ненадеждните признания се включиха 10 неутрални. С тази модификация бяха изследвани по около 130 единици от всяка обособена по пол и възраст група, за да се осигурят след прилагане на L — скалата по 100 единици за сравняване във всяка подсъкупност (общо 800 единици).

Влияние на пола и възрастта върху надеждността на скалата. Изчисляването на ИН в изследването с III модификация обособи 15 признака с устойчиво висока надеждност във всички извадки. Те се обхващат предимно от класовете „характеристики на съня“, „невротизъм и нервна напрегнатост“ и отчасти от класовете „бездредметни беспокойства“, „неувереност и несигурност“, „регулация на действията и работоспособност“. Тези класове (особено първите два) са най-устойчиви

⁸ Изчисляването на ИН се основава на емпирично потвърдения факт, че тест, изграден от признания с маргинали около 0,5 има по-висока валидност, в сравнение с тестове, чиито признания имат по-високи или по-ниски маргинали. ИН не е инвариантен спрямо дължината на скалата. Диапазонът на изменението му е 0—0,5 както при скали, съставени от 30—50 признака, средният индекс варира между 0,2—0,3. Критерият за квалифициране на даден признак като надежден или ненадежден се извежда само на основата на емпирично получени данни. В представените по-долу резултати, като долната граница приемаме 0,15.

⁹ Изследвани са ученици от столични училища, студенти от СУ, работници, служители и ръководни кадри с висше образование от София, Варна и Сливен (б. а.).

¹⁰ При липса на критерий за валидност Х. Гулксен препоръчва нейното повишаване чрез повишаване на общата надеждност на теста, постигнато с отстраняване на ненадеждните за дадена съкупност от лица признания (9) (б. а.).

на влиянието на пола и възрастта и могат да се интерпретират като структорообразуващи в симптомокомплекса на тревожността.

От останалите 25 признака 10 показват много сила зависимост от пола. Пет от тях имат висока надеждност във всички възрастови групи при мъжете, а са ненадеждни при жените (чувствителност, притеснителност, предметно отнесени беспокойства), а другите 5 (неувренощ в себе си, самоконтрол, сърцебиене, главоболие, плачливост) имат висока надеждност при жените, а са ненадеждни при мъжете. Ненадеждните при мъжете признания са с нормални или по-ниски от средната стойност балове по теста, но при много ниски маргинали. Това означава нежелание на мъжете да си приписват качества, заложени в тези признания. Ненадеждните признания при жените имат много ниски балове по теста при нормални и високи маргинали. Следователно при жените се разкрива качествено различен механизъм на надеждността на признанията — нетревожните лица с лекота си приписват качествата, заложени в тези признания. Тези механизми според нас отразяват влиянието на нормативно одобрения еталонен Аз-образ на мъжа и жената върху процеса на самооценяването.

При останалите 15 признака се регистрира зависимост на ИН от възрастта (при 4 признака) или едновременно от възрастта и пола. Характерно е, че възрастовата детерминация се проявява в по-широки от първоначално заложените възрастови диапазони — а именно в диапазоните 16—29 и 30—50 г. В тях се очертава твърде значима разлика по отношение на надеждността: половината от признанията, надеждни в диапазона 16—29 г. губят надеждност в диапазона 30—50 г., а другата половина обратно. Тази зависимост позволява интерпретирането на тревожността, представена в този конструкт като относително устойчива личностна характеристика.

Наличието на основно ядро признания, общи за мъже и жени и устойчиво надеждни във времето и признания, намиращи се под специфичното влияние на пола и възрастта, изисква съответен инструмент за измерване на РТ, съобразен с тези особености. Затова бяха конструирани

Таблица 1

Статистически и психометрични показатели на теста на основа 30 признака

Индекс ¹¹	Мъже				Жени			
	16—19 г.	20—29 г.	30—39 г.	40—50 г.	16—19 г.	20—29 г.	30—39 г.	40—50 г.
Pg	0,41	0,43	0,44	0,47	0,48	0,50	0,56	0,58
Sg ²	0,218	0,229	0,229	0,220	0,234	0,226	0,232	0,222
Rxg	0,42	0,42	0,47	0,48	0,42	0,42	0,45	0,45
RxgSg	0,192	0,203	0,226	0,225	0,206	0,205	0,216	0,202
Mx	12,2	13,0	13,2	14,2	14,6	15,2	16,0	16,6
Sx	5,80	6,11	6,21	6,41	5,74	6,66	6,67	6,30
Rxx	0,84	0,84	0,88	0,90	0,84	0,84	0,86	0,85

¹¹ Mx означава средния бал за тревожност на извадката; Sx — дисперсията на балните оценки. Останалите индекси са описани при представянето на математическия модел на Х. Гуликсен (б. а.).

нови четири варианта на теста, предназначени за изследване на мъже и жени от двата възрастови диапазона. Всеки вариант съдържа по 30 признака с емпирично доказана висока надеждност за съответната извадка. Определянето на ИН на всеки признак се осъществи без провеждане на ново изследване, а използвайки резултатите от тестирането на 8-те групи (800 единици) с III вариант, съдържащ 40 признака. За всяка извадка се отстраниха ненадеждните признания и се преизчисли надеждността на останалите, но вече на основа 30 признака. Преизчислиха се и общите тестови оценки и характеристиките на това разпределение (табл. 1).

Резултатите позволяват два основни извода:

1. Общата надеждност на отделните модификации в резултат на подходящата селекция на признаците при запазено представителство на всички обособени групи е твърде висока ($0,84 \div 0,90$), особено като се има пред вид, че тестовете са съставени само от по 30 признака.

2. Като се проследи средният бал за тревожност (M_x) във всяка извадка и се отчете, че за възрастовите диапазони 16—19, 20—29 г. и също 30—39, 40—50 г. са използвани едини и същи въпросници, се установява, че средното РТ се увеличава с възрастта приблизително с 1 точка. Следователно използването на тези диапазони е подходящо при по-нататъшното стандартизиране на тази модификация.

В последния етап на изследователската програма с четирите нови модификации бяха изследвани хомогени извадки от различните възрастови групи с цел създаване на предварителни норми. Статистическите и психометричните резултати са представени в табл. 2.

Таблица 2

Индекс-си	Мъже				Жени			
	16—19 г.	20—29 г.	30—39 г.	40—50 г.	16—19 г.	20—29 г.	30—39 г.	40—50 г.
Брой изследвани	100	200	115	100	253	236	100	100
M_x	11,0	13,48	13,88	14,35	15,31	15,82	16,72	17,35
S_x	5,79	6,28	6,24	6,44	5,86	6,43	6,67	5,96
R_{xx}	0,84	0,84	0,86	0,85	0,84	0,84	0,86	0,85

За всички изследвани извадки¹² оценките по скалата показваха нормално разпределение и почти идентични кофициенти на надеждност. Изведените норми на основата на Т — оценки са представени в табл. 3. От строго психометрична гледна точка, основавайки се на получените кофициенти на надеждност, не можем да препоръчаме използването на теста за детайлно разкриване на индивидуални различия по параметъра тревожност. Получените резултати дават обаче достатъчно основание за разграничаване на пет степени (равнища) на тревожността, разбира като черта на личността: I — нетревожни (до 35 точки); II — слабо изразена тревожност (от 35 до 45 точки); III — средно (нормално) изразена тревожност (от 45 до 55 точки); IV —

¹² Обръщаме внимание да не се смесват възрастовите диапазони, имащи отношение към надеждността на признаците и обуславящи конструирането на 4-те варианта на теста с тези, за които се предлагат предварителни норми. Нормите могат да се детализират от изследователите и в по-малки възрастови диапазони, в зависимост от целта на изследването (б. а.).

завишена тревожност (от 55 до 65 точки); V — силно изразена тревожност (над 65 точки). Броят точки е Т-оценки.

ТАВЛІЦА 3

Норми на теста за тревожност на базата на Т-оценки

Групи оценки	ЧИСЛОВИ ОЦЕНКИ							
	Мъже				Жени			
	16-19г.	20-29г.	30-39г.	40-50г.	16-19г.	20-29г.	30-39г.	40-50г.
1	33	30	29	29	26	27	26	23
2	34	32	31	31	27	28	28	24
3	36	35	33	32	29	30	29	26
4	33	35	34	34	31	32	31	28
5	40	36	36	35	32	33	32	29
6	41	38	37	37	34	35	34	31
7	43	40	39	39	36	36	35	33
8	45	41	41	40	38	37	37	34
9	47	43	42	42	39	39	38	36
10	48	44	44	43	41	41	40	38
11	50	46	45	45	43	42	41	39
12	52	48	47	46	44	44	43	41
13	53	49	49	48	46	46	44	41
14	55	51	50	50	48	47	46	44
15	57	52	52	51	50	49	49	48
16	59	54	53	53	51	50	50	49
17	60	56	55	54	53	52	52	51
18	62	57	57	56	55	53	53	53
19	64	59	58	57	56	55	55	54
20	66	60	60	59	58	58	58	56
21	67	62	61	60	60	58	58	58
22	69	64	63	62	61	60	59	60
23	71	65	65	63	63	61	61	61
24	72	67	66	65	65	63	62	63
25	74	68	68	66	66	64	64	63
26	76	70	69	68	68	66	65	66
27	78	72	71	70	70	67	67	65
28	79	73	73	71	72	69	67	65
29	81	75	74	73	73	70	68	70
30	83	76	76	74	75	72	70	71
/брой	100	200	115	100	253	236	100	100

В приложението на статията са представени всички необходими данни за запознаване и точно комплектуване на разработените варианти на теста. Те са валидни само за мъже и жени в норма от 16 до 50 г.

* * *

Разпределение на признаките в четирите варианта на теста

А) Признаки в скалата за тревожност*

Формулировка на признака и ключ за отговорите	Номерация на признака**			
	мъже***		жени	
	I	II	I	II
1. Често изпадам в съмнение дали ще успея в работата си (Да)	4	4	4	4
2. Често изпитвам чувство за несигурност (Да)	7	7	7	7
3. Често имам чувството, че се смущавам (Да)	23	23	23	23
4. Считам себе си за твърде нервен човек (Да)	25	25	25	25
5. Редовно се тревожа за дребни неща повече, отколкото е нужно (Да)	31	31	31	31
6. Много често от притеснение вечер не мога да заспя (Да)	33	33	33	33
7. Често забелязвам, че ръцете ми треперят, когато искам да направя нещо (Да)	36	36	36	36
8. Често не се чувствувам достатъчно уравновесен (Да)	38	38	38	38
9. Работи обикновено в състояние на мерно напрежение (Да)	46	46	46	46
10. Често съм така възбуден, че не мога да заспя (Да)	53	53	53	53
11. Доста често сънят ми е прекъснат и неспокоен (Да)	63	63	63	63
12. Често се съмнявам в работоспособността си (Да)	65	65	65	65
13. Склонен съм да се вълнувам и неспокоен за всичко (Да)	68	68	68	68
14. Често след преживия вълнения се чувствува съвсем разбит (Да)	74	74	74	74
15. Обикновено съм спокоен и не се нервирам лесно (Не)	77	77	77	77
16. Понякога имам чувството, че съм съвсем излишен и не нужен човек (Да)	11	—	11	11
17. Доста често се улавям, че се притеснявам за нещо (Да)	13	13	—	—
18. Свръхчувствителен съм (Да)	15	15	15	—
19. Неведнък ми се е струвало, че стоя пред толкова много трудности, че няма да мога да ги издържа (Да)	18	—	41	41
20. Често, когато предприемам нещо, не съм уверен в себе си (Да)	27	—	55	55
21. Твърде много се нервирам, когато трябва да чакам за нещо (Да)	29	29	29	—
22. Трудно ми е да се съсредоточавам върху някаква задача или работа (Да)	39	—	39	—
23. Много се вълнувам от това, което си мислят другите за мен (Да)	41	41	—	—
24. По-чувствителен съм от останалите хора (Да)	43	43	—	—
25. Когато науча, че се е говорило за мен, първата ми мисъл е, че е нещо лошо (Да)	48	48	—	—
26. Често се беспокоя по повод на неуспехите, които могат да ми се случат (Да)	49	49	—	57
27. Понякога ми се струва, че не ме бива за нищо (Да)	55	—	43	43
28. Почти непрекъснато се беспокоя за някого или нещо (Да)	57	57	48	—
29. Често се тревожа по повод на парични проблеми и за работата (ученето) си (Да)	59	59	—	—
30. Понякога имам периоди на такова беспокойство, че трудно мога да се задържа на едно място (Да)	61	61	—	39
31. Случвало ми се е да се страхувам от неща и хора, които всъщност не могат да ми навредят (Да)	—	27	27	27
32. Почти винаги мога да се овладявам (Не) -	—	—	13	13
33. Изморявам се лесно (Да)	—	11	59	59
34. Почти винаги се чувствувам щастлив (Не)	—	55	—	15
35. В сравнение с моите приятели, аз съм значително по-спокоен човек (Не)	—	18	—	48
36. Може да се каже, че съм уверен в себе си човек (Не)	—	—	18	18
37. Лесно се разплаквам и при незначителен повод (Да)	—	—	61	61
38. Мисля, че често се изчерпявам (Да)	—	39	57	—
39. Твърде често имам главоболие (Да)	—	—	—	29
40. Понякога получавам сърдебиене и като че ли не ми до-стига въздух (Да)	—	49	49	49

* Тиретата означават, че даден признак не се включва в съответната подгрупа, обособена по пол и възраст. Формулировките на признаците във въпросниците за жени се дават в женски род (б. а.).

** Определя поредния номер на признака в съответния вариант на теста (б. а.)

*** Първата колона (I) е за възрастовия диапазон 16—30 г., а втората — за диапазона 30—50 г. (б. а.).

Б) Неутрални (фонови) признаци*

1. Обичам бързането в работата
2. Лесно преминавам от едно занимание към друго
3. Говоренето на висок глас обикновено ме дразни
5. Предпочитам да стана веднага, след като се събудя
6. Лесно установявам контакти с малки деца
8. Предпочитам да се разхождам по улиците, отколкото сред природата
9. В състояние съм търпеливо да обяснявам, дори когато не ме разбират добре
12. Лесно започвам разговор с хора, с които пътувам заедно
14. Мисля, че съм добър физиономист
16. Лесно се приспособявам към ритъма на по-бавни от мен хора
17. Преди да заспя, обичам да си припомням какво съм правил през деня
19. Умея да пазя тайна ако ме помолят
21. Времето влияе твърде много на настроението ми
22. Предпочитам да си създавам постоянен дневен режим
24. Доста бързо чета романи
26. Вечер запаметявам по-добре, отколкото сутрин рано
28. Обичам да домакинствувам
32. Предпочитам физическото напрежение пред умственото
34. Теглото ми доста лесно се променя
35. Лесно запаметявам телефонни номера
37. Сред хора си почивам по-добре, отколкото сам
42. Твърде често си спомням за детството си
44. Трудно ми е да свиквам с нов дневен режим на работа (учене)
45. Обичам шумните компании
47. Общо взето предпочитам да се лекувам сам, отколкото да търся лекар
51. Интересно ми е да наблюдавам как се държат хората на публични места
52. Имам навик да чета, когато се храня
54. Обичам да чета любовни истории
56. Приятно ми е да общувам с хора, които не говорят много
58. Обикновено говоря бързо
62. Склонен съм да отстъпя в спор, ако виждам, че не ме разбират
64. Общо взето, лесно установявам контакти с хората
66. Обичам дългите пътувания
67. Любимата си музика предпочитам да слушам сам
69. Бързо привиквам към нова обстановка
71. Заспивам еднакво лесно по различно време на деня
72. С готовност вземам думата на събрания, семинари и др.
73. В сравнение с моите приятели аз съм по-отстъпчив
75. Предпочитам работа, изискваща енергични движения
76. Обикновено бързо възстановявам силите си след преумора
78. С готовност приемам отговорни задачи
79. Интересно ми е да слушам разкази за големи катастрофи и природни бедствия
80. Лесно навлизам в работата си след продължително прекъсване

* Номерацията на неутралните признаци е единаква за четирите варианта на теста. Номерът пред всеки от представените признаци означава мястото му в тестовете (б. а.)

В) Признания на L-скалата*

10. Никак не ме вълнува това, което мислят другите за мен (Да)
20. Никога не съм се хвалил сам (Да)
30. Случвало ми се е да имам сънища, които не бих искал да казвам на никого (Не)

40. Никога не съм се беспокоил за бъдещето си (Да)
 50. Никога не отлагам днешната работа за утре (Да)
 60. Случвало ми се е да лъжа (Да)
 70. Никога не съм се нервирал до такава степен, че да не мога да се овладея (Не)

* Номерацията на признacите на L скълата също е общa за четирите варианта на теста. При 4 и повече точки резултатът се счита ненадежден за лицето (Б. а).

Приложение²

Инструкция към въпросника

Този въпросник съдържа 80 твърдения, които се отнасят до различните начини на поведение на повечето хора и до техните преживявания в определени моменти. След като прочете всяко твърдение, Вие трябва да решите дали то се отнася до Вас или не. Ако считате, че то важи и за Вас, заградете с кръгче отговора „ДА“. Ако прецените, че даненото твърдение не се отнася до Вас — заградете отговора „НЕ“. Вие трябва да отговаряте на всички твърдения, дори и ако някои от тях Ви затруднят. Не се замисляйте много, тук няма добри или лоши отговори. Работете бързо, като внимавате да не пропуснете някое твърдение.

Попълването на този въпросник отнема около 15 минути, но времето за попълване не е ограничено.

ЛИТЕРАТУРА

- Гильбух, Ю. З., Актуальные вопросы валидизации психологических тестов, Вопр. психологии, 1978/5. 2. Дуда, Р., Харт, П., Распознавание образов и анализ сцен, М., 1976. 3. Имададзе, Н. В., К методу исследования уровня тревожности, в: „Материалы IV всесоюз. съезда общ. психологов“, Тбилиси, 1971. 4. Норакидзе, В. Г., Методы исследования характера личности, Тбилиси, 1975. 5. Пейсахов, Н. М., в: „Психологические и психофизиологические особенности студентов“, изд. Казанского унив., 1977. 6. Ханин, Ю. Л. Исследование тревоги в спорте, Вопр. психологии, 1978/6. 7. Шаффранская, К. Д., Эмоциональные характеристики и их структура, в: „Психодиагностические методы в комплексном логотипическом исследовании студентов“, изд. Ленингр. унив. 1976. 8. Cameron N., The psychology of behavior disorders: a bio-social interpretation, Boston, 1947 (по: Taylor J., 1953). 9. Gulliksen H., The theory of mental tests, Mo Grow-Hill, N., 1955. 10. Kondas, O. — Scala klasikej sociálnosituáciej anxiety a trémie (KSAT), Bratislava, 1973. 11. Manual for MMPI, by S. R. Hathaway, J. C. McKinley, Revised 1951. 12. Nunnally, J. C., jr. — Introduction to psychological measurement, Mc Grow-Hill, 1970. 13. Paine, S. L. The art of asking questions, Princeton, 1951. 14. Scala osobowosci; Instytut Psychologii, Warszawa, 1970. 15. Taylor, J. A., A personality scale of manifest anxiety, Jour. abn. soc. psychol., 1953, vol. 48, p. p. 285—290.

ON THE PROBLEM OF ANXIETY LEVEL AND ITS MEASUREMENT IN PSYCHOLOGY

I. Paspalanov, D. Shtetinski

The paper presents the results from the studies on J. Taylor's methods of measuring anxiety level (MAS). The procedure of the scale construction and the results obtained by measuring with it have been critically analysed. A modification of the test has been attempted in five successive stages in order to eliminate the defects. The face validity has been improved. The structure of items comprised in the anxiety construct has been revealed and verified through „cluster analysis“. The reliability of each scale item and of the scale as a whole has been studied in detail. The effect of sex and age on the psychometric parametres of the test has been displayed.

As a final result of the research four essentially new test constructions have been suggested, different for the two sexes and age groups, 16—29, 30—50. Brief instructions have been given concerning their construction and application as well as primary T-norms obtained on the basis of 1204 studied subjects and criteria for qualitative assessment of the results.

ДИНАМИКА В РЕВОЛЮЦИОННОТО НАСТРОЕНИЕ НА АПРИЛЦИ (1876 г.)

Д. ДУДОВ, ИВ. ИВАНОВ

Всяко революционно настроение възниква в условията на формиращата се революционна социално-психологическа атмосфера. За формирането на такава атмосфера в навечерието на Априлското въстание през 1876 година особено значение има развитието на националното революционно движение. Голяма е заслугата на създадената от Васил Левски в страната революционна организация.

За формирането на такава атмосфера влияние оказват и външни фактори като вестите за въстания и смутове в други области на Османската държава.¹

Революционната атмосфера е плод и на утвърдилата се идея в съзнанието на широките народни маси за необходимостта от свобода. Тази идея се превръща по същество в генератор на революционното настроение през пролетта на 1876 година. Надеждите за политическо и социално освобождение се превръщат във вяра, която стимулира бързото формиране на революционен дух. Без създаването на тази социално-психологическа атмосфера не би се стигнало до този героико-революционен подем, който обуслови и масовото участие на населението във въстанието.

Особено важен е въпросът за степените на революционното настроение, тъй като тяхното уточняване и анализиране ще хвърли светлина и върху останалите въпроси: последователност, насоченост, форми на движение.

Те могат да се сведат до следните:

1. Стихийно зараждане на революционното настроение през 1875 г. и началото на 1876 г.

2. Поврат към масово революционно настроение вследствие революционната агитация и организационната подготовка на въстанието.

3. Подем на революционното настроение през 1876 г. — при избухването и по време на Априлското въстание.

4. Отлив на революционното настроение.

Това разграничаване на степените е условно. В него може да има и някои неточности. Всеки от тези моменти на динамиката в революционното настроение на априлци отразява и в същото време въздействува положително или отрицателно, стимулиращо или затормозващо на революционната борба.

Характерна черта на настроението на голяма част от българския народ в навечерието на Априлското въстание през 1875 г. и в началото на 1876 г. се характеризира с недоволството, стигнало вече до „точката на кипене, на отчаяние, когато счупването на установения ред чрез въстание се явява единствена възможност за народа, който не може да живее вече по старому“.²

Революционното настроение през 1875—1876 г. е масово броже-

¹ Вж. Б. Цветкова. Състояние на Османската империя преди Априлското въстание, Априлското въстание 1876, изд. БАН, С., 1966, стр. 36; Хр. Гандев, Априлското въстание 1876, „Наука и изкуство“, С., 1976, стр. 82.

² Ив. Хаджийски. Психология на Априлското въстание. Съчинения в два тома, т. I, Изд. „Бългр. писател“, С., 1974 г., стр. 300.

ние, което иамира израз в изявената готовност за революционни действия на все повече хора.

Спомените на участниците в Априлското въстание свидетелствуват, че при зараждането на революционното настроение голяма роля изиграли социално-психологическите механизми „заразяване“ и „подражаване“. Пренасянето на пушки, барут, куршуми и други вземало все по-широки размери.³

След етапа на брожение, който се характеризира с „натрупване на революционната енергия на масите“⁴ в стадия на поврата или прелома се достига до ново политическо виждане и чувствуване, до решително преодоляване на колебания и съмнения.⁵

Пламенността и всеотдайността на Апостолите способствуват да се задействува един от най-мощните социално-психологически механизми — „заразяването“, което довежда бързо до масовизираност в революционното настроение. Само след няколко срещи на Бенковски и Волов с най-надеждните хора от Панагюрище „мисълта за въстание“ бързо се разпространява и завладява сърцата.⁶

Идеята за въстание предизвиква съответни представи за действия: „Да се запалят села и градове“, „Да се строшат мостовете, да се развалият телеграфът и железниците...“⁷

Политическата съзнателност у хората бързо нараства. Особено бързо се проявява националното самосъзнание. В това отношение Захари Стоянов привежда един показателен факт: „Няколкото „депутации“ от селата в Рупченска околия, които дошли да поканят Апостолите в селата си, казали: „Недайте ни забравя, и ние правим част от българския народ.“⁸

Революционните дейци си служели най-често с устна индивидуална или колективна агитация. Използва се и печатната пропаганда. Сред населението се разпространяват печатните органи на БРЦК, книги, брошури, възвания⁹.

В революционната борба и агитация Апостолите служели като примери за подражание. Някои от тях подчертавали и това, че Русия ще помогне на българския народ в борбата за освобождението му.

Иван Хаджийски изтъква, че за създаване на вяра в успеха на въстанието допринесли и „гордата самоувереност и решителност на Апостолите“.

Взаимното „заразяване“ с мисли и чувства по време на речевото общуване, внушението, което се осъществява от Апостолите и други видни дейци — всичко това дава положително отражение в процеса на нарастване на революционното настроение.

Мълвите, преданията, такива остроумни доказателства като това,

³ Спомени за Априлското въстание от 1876 г., изд. „Отечествен фронт“, С., 1975, стр. 27, 28

⁴ Н. Стефанов. Общественото настроение — същност и формиране. Партиздат, С., 1975, стр. 104

⁵ Б. Д. Парыгин, Общественное настроение, изд. Мысль, М., 1966 г., стр. 226, 227.

⁶ Кратко описание на Панагюрското въстание. Средец, 1893, стр. 11

⁷ Так там

⁸ З. Стоянов. Записки по българските въстания. Изд. Български писател, С., 1962, стр. 221.

⁹ Б. Челланов. Въстаническа стратегия и тактика. Априлско въстание, С., 1966. БАН, стр. 97.

че сборът на числените стойности според старобългарската азбука на знаменития израз „Турция ке падне“ дава годината 1876¹⁰, са също един непрестанен стимулатор на революционното настроение.

Мисълта за бъдещото въстание, за необходимостта от въоръжена борба, завладява не само младите, но и децата, жените и старците.

Проблемът за националната съдба се възправя както никой друг път тревожно и отговорно. Той е в основата на пробуждането на народния дух във всички краища на страната.

Още в периода на началния етап на подготовката за Априлското въстание се създава новишка обществена активност. Тя се проявява както по време на събранията, така и по време на клетвата.

Асоциациите, които възникват в съзнанието на полагащите клетвата при вида на камата, револвера, евангелието, стимулират революционното настроение. В същото време те водят до бързо и по-дълбоко осъзнаване на отговорността, която всеки поема върху себе си. Особено силно влияние в този момент оказват върху настроението представите за очакваните и възможни събития. Психическите процеси в такива моменти противат интензивно и при засилено взаимодействие помежду си. В процеса на формиране на революционното настроение особено значение има текстът на клетвата. Със своята ненавист към поробителите, със силните чувства на любов към родината и свободата и с изразената в него готовност за саможертва и вярност към народа, той оказва влияние както върху индивидуалното, така и върху груповото съзнание.¹¹

Заклинателното начало се свързва с ценностите, които имат най-голямо значение и са постоянни феномени в съзнанието на обезправения български народ.

Като имат пред вид, че дребните и средните собственици са основното мнозинство от народа, от което ще се набират въстаниците, и тяхната колебливост и неустойчивост, организаторите на Априлското въстание преднамерено прибягват до създаване на масова психоза на „отчаяния отпор на самоотбраната“.¹²

С такава цел именно се разпространява мълвата, че през пролетта на 1876 г. ще бъде предприето тяголовно изтребление на българското население.¹³

Но предизвикването на чувство на застрашеност е само средство да се тласкат в руслото на революционната борба колебливите слоеве. Главното е чрез всички средства, в това число и клетвата, на преден план да се проявят тия социални чувства, които повдигат духа и предизвикват готовност за революционни действия. Затова се полагат огромни усилия да се създаде вяра в успеха,¹⁴ която силно подхранва революционното настроение.

Висшият стадий в прилива на революционното настроение на народа е революционният подем. Неговият основен признак е проявленето на настроението в действия, изливането на емоционалното възбуждение в действия.¹⁵ Това става в етапа на върховите моменти на революцията.

¹⁰ Оборищенци, ДВИ, С., 1972, стр. 14

¹¹ Константин Косев, Николай Жечев, Дойно Дойнов, История на Априлското въстание 1876, Партизат, С., 1976, стр. 315

¹² Ив. Хаджийски, Пс., стр. 332

¹³ З. Стоянов, Записки по българските въстания, стр. 200

¹⁴ Ив. Хаджийски, Пс., стр. 335

¹⁵ Б. Д. Паргини, Пс., стр. 228.

В процеса на общуването и дейността (в случая дейността по подготвка на въстанието) взаимодействието на хората е средство, което дава постоянно тласък в развитието на масовото революционно настроение и на неговите качествени особености.

Нарасналото патриотично съзнание намира израз и в отделни атрибути, неделими от общата представа за Априлското въстание. Между тях особено значение имат знамената и символните знаци.¹⁶

Проблемът, който вълнува всички, е проблемът за въоръжение то. Той се актуализира, а това води до динамизиране на действията за неговото разрешаване: „Куршуми се лееха, фишеци се виха, влагалища за фишеци се шиеха от папукчите, пушки се потяха, саби се правеха от ножарите. Всякой тичаше и пренасяше у ковача машите, палешника, ръжена, секирата и кой каквото има, за да му се направи какво-годе оръжие.“¹⁷

Особено силен тласък на подема в революционното настроение дава Великото народно събрание в Оборище. Неговите решения укрепват вярата в победата, повдигнат революционния дух, довеждат революционното напрежение до нова степен: „Духът на бурята се носеше вече във въздуха. Място за неутралитет нямаше. Всеки трябваше да бъде гостов да посрещне събитията, макар и да не знаеше точно какво ще става. Личните грижи за самосъхранение се сляха по силата на нещата с общата подготвка на въстанието.“¹⁸

Силно влияние за развитието на революционното настроение имат груповите и междугруповите отношения. Взаимните и съвместните оценки в Революционния комитет, в приятелския кръг, в семейството слагат отлечфатък върху настроението на формалните и неформалните групи, върху общото настроение в населеното място и т. н.

Социалното общуване и взаимодействие следователно е една неизменна основа, която е постоянен стимулатор на революционно настроение и в този момент.

Практическите действия за подготовка на въстание — набавяне на оръжие, приготвянето на провизии и боеприпаси, т. е. цялата външна лейност по подготовката на въстанието — се интереоризират в съзнанието на хората и по такъв начин влияят както върху психическото състояние на хората, така и върху труповите и масовите психически състояния — обществени настроения.

По силата на емоциите, на въодушевлението и възторга, избухването на въстанието е връхният момент в динамиката на революционното настроение на априлци през 1876 г.

Силните чувства, проявяващи се чрез възгласите: „Да живей!“, чрез песните и сълзите, чрез декламациите и ораторствуването, са показател за силата на революционното настроение и му придават определена насоченост и масова заразителност.

Като се има пред вид, че груповото, особено масовото настроение в по-голяма степен, в сравнение с индивидуалното, има свойство бързо да прераства в действия¹⁹, не е трудно да се обясни, че обявяването на въстанието чрез биене на камбани, чрез изстрели от пуш-

¹⁶ Д. Дойнов. Знамената на Априлското въстание. сп. „Музеи и паметници на културата“, книга 1/1976, стр. 14, 15.

¹⁷ Спомени за Априлското въстание от 1876 г. Изд. на ОФ, 1975, стр. 137

¹⁸ Ив. Хаджийски, Пс., стр. 337

¹⁹ Проблеми общественной психологи под ред. на В. Н. Колбановского и П. Ф. Поршинева. Изд. Мисль, Л., 1965, стр. 304.

ки и т. н. веднага тласва към действия големи групи от хора. Там, където действията са най-бързи и енергични, въодушевлението достига най-висока степен. Главният признак за динамиката на революционното настроение в този случай е бързото прерастване в нови действия — преди всичко унищожаване атриутите на османската власт и на нейни представители и провъзгласяване чрез силно емоционални ритуали²⁰ на *свободата*.

Особено съмнително въздействие върху настроението има церемонията по освещаване на знамето. В народното съзнание този момент остава като най-радостно тържество от провъзгласяването на свободата, като празник. Приемайки ги като символ на свободата, въстаниците пазят знамената в боевете и с риск на живота си не допускат те да попаднат в ръцете на врага.

Но ритуалните действия са само едно от средствата за засилване на революционното настроение. Най-далновидните революционни дейци разбират, че е необходимо да се укрепи революционното настроение, да се предотврати възможността от неговото отслабване и отлив. Имайки пред вид социалната психика на голямата част от въстаниците, които са дребни собственици, с цел да се предотвратят колебанията им „между разтревожената гръжа за запазване на бита и неговото рухване от пламъците на въстанието“, започват да се използват две средства — „накървяването на въстаналите селища и запалването им“.²¹

Първите изпитания, на които е подложечно революционното настроение на априлци, са първите боеве с бashiбозуците, а по-късно и с редовната турска войска.

Общата ситуация в страната във всеки момент от Априлското въстание влияе върху духа на въстаниците, но решаващо въздействие има конкретна ситуация. Влошаването на ситуацията в редица случаи води не до паника, а до непоколебима решителност на обречените да се борят докрай и да останат верни на своята преданост към родината. Несъмнено тук има и един особен елемент, който че бива да се пренебрегва — непримиримост с въмощността а национално и човешко самоунищожение и напълно реалната опасност от масово поругаване на националната и човешка чест.

Героизът, който проявяват батачани, брациловчани, перущенци е показател на висок революционен дух и революционна твърдост. Една от особено силните прояви на национално-революционния дух и твърдост по време на Априлското въстание са героичните самоубийства. По своя характер те се извършват, за да не се наруши клетвата и да се запази докрай верността към делото.²²

В Априлското въстание самоубийствата стават масово явление в Перущица. Избиват се цели семейства. Пример за това дават Кочо Честименски и Спас Гинев. Героите предпочитат сами да сложат край на живота си, за да избегнат унижението и поругаването, което е несъвместимо с тяхната предства а революционна и човешка чест.

Това са прояви на революционен героизъм: реализация на готовността за саможертва в името на най-висшите народни идеали за лична и национална чест и достойнство.

²⁰ Д. Дойнов. Знамената на Априлското въстание. „Музей и цаметници на културата“, кн. I/1976, стр. 6.

²¹ Ив. Хаджийски, Априлското въстание и дребният собственик Съчинения в два тома, т. II, изд. Български писател, С., 1974, стр. 328

²² Г. Иолов. Личността в критичните ситуации. Партиздан, С., 1955, с. 79

В изключителни ситуации, изпълнени с рискове, с опасности за живота и с масова саможертва, изпъква изключителното, голямото и мащабното в подвига.²³

Отливът на революционното настроение започва с пораженията, но той се почувствува особено силно след разгрома на въстаниците на тия места, които се считали за крепости на въстанието.

При вида на горящото Панагюрище отчаянието и паниката овладяват обезверените и оставени на собствените си сили дребни и едри собственици.²⁴

Настроението на някои места се насочва дори срещу водачите на въстанието.²⁵

Характерно за този период е бързото колебание в настроението. Един лъжлив слух, един случаен повод е причина бързо да рухнат или за минути да пораснат надеждите.²⁶

Първото чувство, което подкопава устойчивостта на революционния дух на априлици, е съмнението в победата. То прераства в неувереност. Неувереността води до дезорганизация и демобилизация.

Причината за съмнението в победата са първите неуспехи. С тяхното увеличаване и с нарастването на тревожната информация за поражение на въстанието на различни места неувереността прогресивно нараства.

Отрицателните емоции, които тежките условия пораждат, човливат най-напред върху настроението на по-слабохарактерните. Главната причина за масовото възникване на отрицателните емоции е разсъгласуваността между прогнозираната ситуация и създала се ситуация. Явно е, че ситуацияните фактори в по-голяма степен водят до промяна в емоционалното състояние на въстанилия народ, а оттам — и във волята и действията му. Емоционалните реакции придобиват друг характер, съответствуващ на променящата се ситуация. Емоционалното напрежение води до напрежение в психиката изцяло, до несигурност в мненията, в решениета, в действията — до колебания. Липсата на информация в редица случаи също влияе за възникване на отрицателните емоции и оттам — на отрицателни психически състояния.

Разрушителната сила на поражението има следователно не само материални измерения, но руши и социално-психологическия феномен на революцията — революционния дух и настроение.

Това обаче е само временно състояние. Отливът на революционното настроение не означава изкореняване на националния дух, защото той се подхранва и от самата социално-икономическа и политическа действителност, раждаща постоянно недоволство. След всяка революция, макар и да е претърпяла поражение, народът придобива революционен опит и израства политически и идеологически — основна предпоставка за бъдещата му победа.

²³ Йото Влахов. Героизъмът, ДВИ, С., 1975, стр. 162.

²⁴ Ив. Хаджийски, Пс., стр. 333

²⁵ Так там, стр. 333.

²⁶ Так там, стр. 333, 334.

DYNAMICS OF THE REVOLUTIONARY SPIRIT IN THE APRIL
UPRISAL REBELS (1876)

D. Dudov, Iv. Ivanov

The authors have studied the factors influencing the arise, development and fall of the revolutionary spirit of the rebels during the April Uprisal, 1876. They have followed in detail the stages i. e. the dynamics of the revolutionary spirit before and after the Uprisal.

НОВИ КНИГИ—1979 г.

(Продължение от стр. 73)

КОЛОМИНСКИ Я. БЕСЕДИ ЗА ТАЙ-
НИТЕ НА ПСИХИКАТА, С. Наука и из-
куство, 1979 (прев. от руски ез.)

В популярна форма се разкрива същността на човешката психика. Третират се някои проблеми на детската психология. Анализира се процесът на познание и ролята на паметта в този процес. Разкрива се структурата на личността. Характеризира се процесът на общуване.

ЛЬОВЕ Х. ПСИХОЛОГИЯ НА ОБУЧЕ-
НИЕТО, С. Наука и изкуство, 1979 (Прев.
от руски ез.)

Прави се преглед на теориите за обучението. Засягат се някои специални психологически проблеми при обучението на възрастни. Анализират се резултати от психологическо изследване на актуалната мотивация и успеха при обучението на възрастни. Разглеждат се някои психологически проблеми на програмираното обучение при възрастните и се посочват пътища за подобряване на съществуващото обучение.

ПЕДАГОГИЧЕСКА И ВЪЗРАСТОВА ПСИХОЛОГИЯ

ВЛИЯНИЕ НА ХУДОЖЕСТВЕНАТА ЛИТЕРАТУРА И КУКЛЕНИЯ ТЕАТЪР ВЪРХУ ВЗАИМООТНОШЕНИЯТА НА ДЕЦАТА ОТ 2 ДО 3-ГОДИШНА ВЪЗРАСТ

Ф. ДАСКАЛОВА

Индивидуалното развитие на детето се осъществява в процеса на установяване на много и разнообразни отношения с окръжаващата го среда в процеса на социалното общуване (Л. С. Выготский, 1960; Л. И. Божович, 1968; Я. Л. Коломинский, 1976; S. Lebovici, 1971; I. Lezine, 1972). В социалната ситуация на развитие за детето се включват 2 основни социално-психологически подсистеми: отначало подсистемата „възрастен—дете“, към която на определен стадий от онтогенеза се надстройва и подсистемата „дете—дете“. Формирането на взаимоотношенията от подсистемата „дете—дете“ става главно в съвместната игрова дейност на децата, на основата на речевото общуване и емоциите. Тези теоретични положения дават основание да се предположи, че през третата година от живота взаимоотношенията на децата могат да бъдат целенасочено управлявани, изменини и регулирани и че художествената литература и кукленият театър са важни средства за това.

Изследванията на човешките взаимоотношения са много разпространени в съвременната психология. В последните години особено се застъпва и интересът към изучаване на взаимоотношенията в детските колективи. Направен е опит за конкретен социално-психологически анализ на взаимоотношенията на децата от предучилищна възраст (А. П. Усова, 1966; К. Я. Вольцис, 1973 и др.) и от ранна детска възраст (Р. Я. Сандлер, 1950; Ю. Митева, 1977 и др.). Създаването обаче на методика за ръководство и управление на взаимоотношенията все още остава стихийно, а във възпитателната практика тези въпроси се оказват най-трудни поради спецификата на самия механизъм на нравствената регулация.

Настоящото изследване има за цел да установи непосредственото влияние на художествената литература и кукления театър върху формирането на взаимоотношенията на деца от 2 до 3-годишна възраст, отглеждани и възпитавани в детскни ясли.

Задачите на изследването са:

1. Да се установят изменениятията във взаимоотношенията на децата след използване на художествена литература с нравствена тематика.
2. Да се установят изменениятията във взаимоотношенията на децата след използване на куклен театър с нравствена тематика.

МЕТОДИКА

Изследванията са проведени в дневни детски ясли № 1, 10, 11, 27, 30, 36, 46, 56, 57, 69 в град София.¹ Включени са 322 деца на възраст от 2 до 3 години. Децата са физически здрави, с нормално психическо развитие и престояли в детските ясли най-малко 2 месеца.

Направен бе психолого-педагогически експеримент с използването на 3 произведения с подчертана нравствена тематика, които са степенувани според трудността и достъпността на нравствената задача. Това са: „Хубавата дума“ от Д. Чизмарова по „Вълшебната дума“ на В. Осеева със задача да се приучат децата да си отстъпват играчки и да употребяват думата „моля“; „Болното пате“ от Л. Димитрова със задача да се научат децата да бъдат внимателни едно към друго; „Истински другар“ от В. Игнатова със задача да се възпитават добри другарски отношения. И в трите произведения положителните нравствени качества и постыпки са противопоставени на съответните им отрицателни.

Използва се хронометраж с продължителност 30 минути по време на игра, в който се отчитат контактите на всяко дете спрямо другите деца, проявени по негова инициатива. Хронометражът се провежда двукратно. Данните от първия хронометраж представляват изходното равнище и дават сведения за състоянието на взаимоотношенията в групата преди използването на произведението. След I хронометраж съответното произведение се възприема от децата трикратно в продължение на една седмица. Данните от втория хронометраж представляват констатирана експеримент и дават сведения за настъпилите промени във взаимоотношенията на същите деца под влияние на съответното произведение.

Направени и обработени са 198 трупови или 1932 индивидуални протокола. Изчислени са:

$$\text{коefficient на взаимност (КоВ)} = \frac{\text{общ брой на контактите}}{\text{брой на децата}} \cdot 100$$

$$\text{коefficient на положителните взаимоотношения (КоПВ)} = \frac{\text{брой положит. контакти}}{\text{общ брой контакти}} \cdot 100$$

$$\text{коefficient на отрицателните взаимоотношения (КоОВ)} = \frac{\text{брой на отриц. контакти}}{\text{общ брой контакти}} \cdot 100$$

$$\text{коefficient на вербалните взаимоотношения (КоВВ)} = \frac{\text{брой вербални контакти}}{\text{общ брой контакти}} \cdot 100$$

$$\text{коefficient на невербалните взаимоотнош. (КоНВВ)} = \frac{\text{брой на неверб. контакти}}{\text{общ брой контакти}} \cdot 100$$

$$\text{коefficient на специфичните верб. взаим. (КоСВВ)} = \frac{\text{брой спец. верб. контакти}}{\text{общ брой контакти}} \cdot 100$$

РЕЗУЛТАТИ

Резултатите, показващи измененията във взаимоотношенията на децата под влияние на художествената литература, са отразени на табл. 1. Данните от изходното ниво (ИН) посочват преобладаване на положителните над отрицателните контакти (65 към 35) и преобладаване

¹ Изказвам благодарност на педагогозите от съответните детскни ясли

на невербалните над вербалните контакти (59 към 41). Сравнението между резултатите от изходното ниво (ИН) и констатирана експеримент (КЕ) показва, че след използването на художествена литература настъпват явни подобрения както в общия КоВ (+19), така и в КоПВ (+8), в КоВВ (+9), в КоСВВ (+4). Съответно на това се отбелязва понижаване на КоOB и КоНВВ.

Таблица 1

Изменения във взаимоотношенията на децата при използване на художествена литература (в кофициенти)

		КоВ	КоПВ	КоВВ	КоВВ	КоНВВ	КоСВВ
Общо	ИН	189	65	35	41	59	5
	КЕ	208	73	27	50	50	9
	P	+19	+8	-8	+9	-9	+4
I произведение „Хубавата дума“	ИН	150	53	47	43	57	0
	КЕ	173	69	31	52	48	15
	P	+23	+16	-16	+9	-9	+15
II произведение „Болиото пате“	ИН	168	67	33	34	66	8
	КЕ	190	70	30	33	67	13
	P	+22	+3	-3	-1	+1	+5
III произведение „Истински другар“	ИН	244	69	31	45	55	3
	КЕ	255	79	21	62	38	3
	P	+11	+10	-10	+17	-17	0

Сравнението между данните от 3-те използвани произведения показва, че най-добър ефект е постигнат при „Хубавата дума“. След него членение се отбелязва най-голямо увеличение (+15) на КоСВВ, което показва, че във взаимоотношенията на децата често се срещат и някои от специфичните за съответното произведение нравствени качества.

Измененията във взаимоотношенията на изследваните деца след гледане на куклен театър са отразени на табл. 2. И тук данните от ИН (както обобщени, така и по произведения) посочват аналогична структура на взаимоотношенията на децата през третата година по време на игра. Те се характеризират с преобладаване на положителните (71 към 29) и невербалните (56 към 44) контакти. Сравнението между резултатите от ИН и КЕ показва, че след използването на куклен театър се увеличава както общият КоВ (+11), така и КоПВ (+13), КоВВ (+18), КоСВВ (+8). Отрицателните и невербалните контакти между децата съответно намаляват (-13) и (-18). Сравнението между данните от 3-те произведения и тук посочват произведението „Хубавата дума“ с най-добър ефект. След неговото използване КоСВВ има най-голямо увеличение (+15). Освен това най-значимо са повлияни и КоПВ (+21) и КоВВ (+17) въпреки отбелязаното понижение на общия КоВ (-5).

На табл. 3 са сравнени резултатите за измененията във взаимоотношенията на децата при четене на художествена литература и при гледане на куклен театър. Както обобщени, така и поотделно за произведенията, резултатите показват значително по-голямо подобрение на

взаимоотношенията при използването на куклен театър. Значително по-високи са стойностите на КоПВ, КоOB и КоCBB. Това подобряване съпостави още по-значимо, като се съпостави с факта, че общият Ко е дори по-нисък.

Таблица 2*

Изменения във взаимоотношенията на децата при използване на куклен театър (в кофициенти)

		КоВ	КоПВ	КоОВ	КоВВ	КоНВВ	КоСВВ
Общо	ИН	192	71	29	44	56	1
	КЕ	203	84	16	62	38	9
	Р	+11	+13	-13	+18	-18	+8
I произведение „Хубавата дума“	ИН	202	68	32	37	63	0
	КЕ	197	89	11	54	46	15
	Р	-5	+21	-21	+17	-17	+15
II произведение „Болното пате“	ИН	196	68	32	43	57	0
	КЕ	206	81	19	63	37	8
	Р	+10	+13	-13	+20	-20	+8
III произведение „Истински другар“	ИН	176	77	23	56	44	2
	КЕ	206	81	19	71	29	4
	Р	+30	+4	-4	+15	-15	+2

ОБСЪЖДАНЕ НА РЕЗУЛТАТИТЕ

Получените резултати дават възможност да се установи и анализира както структурата на взаимоотношенията между децата от 2 до 3-годишна възраст, така и непосредственото влияние на художествена литература и кукления театър върху формирането на тези взаимо-

Таблица 3*

Изменения във взаимоотношенията на децата при използване на художествена литература и куклен театър (в разлики)

		КоВ	КоПВ	КоОВ	КоВВ	КоНВВ	КоСВВ
Общо	Х. Л.	+19	+8	-8	+9	-9	+4
	К. Т.	+11	+13	-13	+18	-18	+8
I произведение „Хубавата дума“	Х. Л.	+23	+16	-16	+9	-9	+15
	К. Т.	-5	+21	-21	+17	-17	+15
II произведение „Болното пате“	Х. Л.	+22	+3	-3	-1	+1	+5
	К. Т.	+10	+13	-13	+20	-20	+8
III произведение „Истински другар“	Х. Л.	+11	+10	-10	+17	-17	0
	К. Т.	+30	+4	-4	+15	-15	+2

отношения. Изучаването на взаимоотношенията в малките групи е показвало, че още децата от предучилищна възраст образуват достатъч-

по стабилни малки групи и че членовете на тези групи имат вече и определен статус (А. П. Усова, 1966; А. В. Киричук, 1972; М. И. Лисина, 1974; Я. Л. Коломинский, 1976; J. L. Moreno, 1956 и др.). През ранна детска възраст взаимоотношенията на децата в групата са много сложни и разнообразни (Р. Я. Сандлер, 1950; Н. М. Аксарина, 1969; В. Манова, 1969; Ю. Митева, 1977). Счита се, че в тази възраст по-рано, по-лесно и дори „естествено“ възникват отрицателните взаимоотношения, докато положителните трябва последователно и системно да се създават и възпитават. Нашите резултати установяват, че през 3-та година положителните взаимоотношения вече са преобладаваща форма на социален контакт между децата в яслената група. Преобладаването на положителните взаимоотношения над отрицателните показва значително по-висока степен в социализирането на детското поведение. Истинска потребност от общуване с връстници се установява много по-късно — едва у децата на 5-годишна възраст (Е. А. Аркин, 1927). При условията на груповото отглеждане и възпитание на децата в детските ясли обаче неминуемо по-рано и по-лесно възниква потребността от контакт на детето не само с възрастния, но и с децата-връстници. При тези условия първостепенното значение за формиране на взаимоотношенията между децата в групата се пада на играта. При общата съвместна игра естествено и спонтанно децата се сближават помежду си, научават се да си отстъпват играчки, да си помагат, да бъдат внимателни едно към друго. Във взаимоотношенията на изследваните деца значителен дял заемат обаче и отрицателните контакти. Най-честите конфликти са по повод отнемането на играчка. Взаимоотношенията на изследваните деца се характеризират още с преобладаване на невербалните контакти над вербалните. Въпреки повишените говорни възможности на децата през третата година общуването между тях все още се осъществява предимно на предметно-действена основа и по-малко на речева основа. Въпреки че детето вече умеет да си служи с говора като средство за общуване, то все още няма навик да използва речевите средства при всеки контакт.

Повишените говорни възможности на децата през 3-та година са основа за успешното регулиране и възпитание на взаимоотношенията им чрез използването именно на такива словесни средства като художествената литература и кукления театър. Известно е, че през 3-та година, наред с комуникативната и сигнifikативната функция, усилено се формира и регулиращата функция на словото — чрез думи възрастният не само може да обясни на детето кое е добро и кое лошо, но и да го убеди да постъпи правилно. Освен това в речта, като основно средство за общуване между хората, са се изработили и особени форми, които помагат на човека да се държи в обществото така, както изискват от него етичните норми и културните традиции (Л. Крысин, 1969). Художественото слово възбуджа силни естетически преживявания, поради което въздействува и нравствено. Като се има пред вид още и особено то място на емоциите и подражанието в развитието и възпитанието на децата през ранна възраст, става ясно, че и двата дяла на творчество то за деца — народното и индивидуалното, представляват ценен източник за нравствено възпитание.

Влиянието на художествената литература и кукления театър върху взаимоотношенията на децата през третата година се установява главно при анализа на вида и характера на взаимоотношенията. Значителното увеличаване на положителните и намаляване на отрицател-

ните контакти между децата непосредствено след възприемане на съответното произведение показва, че моралните идеи, вложени в произведението, се преживяват, поради което стават стимули, насочващи и регулиращи поведението. След произведението децата с лекота подражават на положителните герои и техните постъпки. Би следвало да се предположи, че и по-късно, по пътя на обобщението чрез преноса, те биха могли да се ползват от тези нравствени качества и в други аналогични и подобни ситуации от живота им в групата. Осъзнаването същността на моралната идея от произведението се улеснява твърде много при противопоставянето и разграничаването на двете полюсни качества или постъпки. Прави впечатление, че в 3-те използвани произведения са посочени и отрицателни примери на взаимоотношения. Въпреки обаче, че в ранна възраст децата са склонни пряко да подражават на онова, което им се показва или разказва, при експеримента не се установи повишаване на коефициента на отрицателните взаимоотношения, нито пряко подражание на показаните отрицателни постъпки. Това дава основание да се счита, че посочването на отрицателния пример в произведението допринася за по-пълното разграничаване и осмисляне на положителния пример, но той че бива да се дава самостоятелно без положителния и без ясно показаното отношение към него. Във всяко произведение, както в народното творчество, доброто трябва да възпроизвежда злото и завършкът да бъде оптимистичен.

Нарастването на броя на вербалните контакти, които са по-пресицини и по-често форма на взаимоотношенията, разкрива отчасти и основния механизъм на въздействието на художествената литература и кукления театър. Този механизъм се състои в двустранното им влияние — от една страна, върху постъпките на децата, а от друга — и върху тяхното говорно развитие и езикова култура. Изследваните деца не само че подражават на постъпките на героите от произведението, но и използват някои думи и изрази, заети от съответното произведение. Обикновено това са думи — словесни обозначения на някои нравствени понятия („добър“, „лош“ и др.) или думи — учтиви форми за обръщение („моля“, „извинявай“, „благодаря“ и др.). Трябва да се подчертате обаче, че за обогатяване речника на децата с такива думи и изрази е необходимо те да бъдат ясно подчертани и многократно повторени в произведението, да се свързват с конкретно съдържание и да се обяснява тяхното обобщаващо значение. Освен това възрастният трябва да припомни на децата как е постъпил героят и какво е казал, както и да следи за привикването на децата уместно да ги използват. В противен случай съществува известна опасност от вербализъм в детското поведение.

Анализът на произведението „Хубавата дума“, което се оказа с най-добър ефект, открива, че в него е поставена една от най-достъпните и конкретни нравствени задачи — да се приучат децата да си отстояват играчки, докато в останалите произведения нравствените задачи имат по-отвлечен и абстрактен характер (да се възпитава взаимопомощ и другарство). Освен това след възприемане на произведенето децата често употребяваха и думата „моля“, заимствувајки я от него.

Анализът на резултатите определя кукления театър като по-силно и по-ефективно средство за възпитание на взаимоотношенията през ранна възраст. При неговото използване не само че се увеличават повече положителните и вербалните контакти, но децата достигат дори до обобщения и оценка на нравствените понятия „добро“ и „лошо“. Те

следят с по-голям интерес действието, възприемат по-пълно художествените образи, вживяват се по-силно в представлението и съчувствуваат на геронте.

Така още през третата година от живота е възможно и необходимо целенасочено запознаване на децата с нравствените явления, разясняване нравствения смисъл на постъпките на околните и на техните собствени действия в досъпна за разбиране форма. Това се налага още повече от спецификата на самия механизъм на нравствената регулация, тъй като нравствените качества са комплексни образувания, в които в единство се включват и представите за моралните норми, и отношението към тях, и вътрешната потребност да се постъпва в съответствие с тях. Затова нравственото развитие на детето е тясно свързано с обучението, с придобиването на нравствен опит. Познанията за сложната сфера на морала и взаимоотношенията стават достъпни и близки, когато са дадени в занимателен сюжет, чрез действията и постъпките на героите от художествената литература и кукления театър.

ИЗВОДИ:

1. Художествената литература и кукленият театър са важни и необходими средства за управление и възпитание на взаимоотношенията между децата през третата година от живота им.

2. Влиянието на художествената литература и кукления театър върху формирането на взаимоотношенията на децата от 2 до 3-годишна възраст се изразява както в общото нарастване относителния дял на положителните и вербалните контакти между тях, така и в прякото преенасяне по подражание на специфичните за съответното използвани произведение нравствени качества и постъпки във взаимоотношенията на децата при аналогични ситуации в играта им.

3. По-голямата образност, действеност и емоционалност на кукления театър определят предимството му като по-подходяща и по-ефективна форма за възприемане на художествените произведения с нравствена тематика от децата на възраст от 2 до 3 години.

Анализът на получените резултати дава основание да се направят и някои препоръки за възпитателната практика в детските ясли, отнасящи се до подбора на художествените произведения, използвани с нравствена задача. Тези произведения трябва да отговарят на следните изисквания: да поставят достъпни за съответната възраст нравствени задачи; моралните идеи в тях да бъдат конкретно-образно показани; да бъдат ясно изтъкнати и подчертани положителните качества и постъпки на героите; да са изградени върху контраста и противопоставянето на положителния пример на отрицателния; да имат оптимистичен завършек; да се отличават с повече действеност в сюжета; да включват думи и изрази — словесни обозначения на някои нравствени категории.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аксарина, Н. М., Воспитание детей раннего возраста. Медгиз, М., 1969.
2. Аркин, Е. А., Об изучение детского коллектива. М., 1927. 3. Божович, Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. Просвещение, М., 1968. 4. Вольцис, К. Я., Взаимоотношения детей в малых группах, возникающие на основе игровой деятельности. Новые исследования в психологии, 1973, бр. 1, 58—59. 5. Кирчук, А. В., Опыт социально-педагогического изучения ребенка в системе коллективных отно-

шений. В сб.: Ребенок в системе коллективных отношений. М., 1972. 6. Коломинский, Я. Л., Психология взаимоотношений в малых группах. Изд. БГУ им. В. И. Ленина, Минск, 1976. 7. Крысин, Л., Формы вежливости в речи. Дошкол. восп., 1969, бр. 11, 89—91. 8. Леонтьев, А. А., Психология общения. Тарту, 1974. 9. Манова—Томова, В., Емоции и говор у малкото дете. Нар. просвета, С., 1969. 10. Митеева, Ю. С., Социални взаимоотношения в играта на децата през третата година. Педиатрия, 1977, бр. 4, 178—385. 11. Развитие общения у дошкольников. Под ред. А. В. Запорожца и М. И. Лисиной. М., 1974, 270—271. 12. Сандлер, Р. Я., Взаимоотношения детей на втором году жизни. Медгиз, М. 1950. 13. Усова, А. П. Воспитание общественных качеств у ребенка в игре. В сб. Психология и педагогика игры дошкольника. Просвещение, М., 1966, 38—48. 14. Lebovici S. et M. David, Influence du milieu physique et social sur l'enfant d'age prescolaire. Les carnets de l'enfance, 1971, 15, 46—57. 15. Lezine, I., Influence du milieu sur le jeune enfant; Milieu et développement. Presses universitaires de France, Paris, 1972. 16. Moreno, J. L. Sosiology and the Siense of Man. New York, 1956.

THE EFFECT OF FICTION AND PUPPET SHOW ON THE RELATIONSHIPS BETWEEN CHILDREN, AGE 2—3

F. Daskalova

The paper studies the changes in the relationships between nursery school children, age 2—3, which take place under the influence of fiction and puppet shows on moral topics. It has been found out that the effect of fiction and puppet shows causes an increase of the relative share of positive and verbal contacts between children. Besides, the children transfer by imitation the moral qualities and acts, specific for the particular piece of art, to analogical situations in their play. The works of art have a greater moral effect and are more fully perceived when they are presented in the form of a puppet show.

ФИЗИЧЕСКО И ПСИХИЧЕСКО РАЗВИТИЕ НА НEDОНОСЕНИ ДЕЦА ОТ 1 ДО 3-ГОДИННА ВЪЗРАСТ

P. АРНАУДОВА, Д. СЪБЕВА

Развитието на недоносеното дете е актуален проблем за широк кръг специалисти. Различни аспекти на този проблем са обект на проучвания от педиатри, неврофизиолози, психолози, педагоги. Недоносените деца са повод за обоснована загриженост и на своите родители.

Проучвания относно физическото и психическото развитие на недоносените деца през първите години от живота са провеждани от редица автори (2, 4, 9, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 30).

Литературните данни са противоречиви както по отношение на физическото развитие на недоносеното дете, така и по отношение на неговото психическо развитие. Според Е. Новикова (16), Э. В. Верхолетова (4), Н. К. Прокторянова (17) до края на третата година в по-голямата си част недоносените деца достигат доносените поръст и тегло. Значително по-късни срокове установяват Г. Бронщайн (3), St. Eschenasy (27). Според някои автори (10, 14) недоносен-

ността не довежда до тежки последствия и психическото развитие на повечето деца простира удовлетворително. Други намират висок процент на отклонения (3, 24, 29). Счита се, че колкото по-ниско е теглото при раждане, толкова по-рязко е изразена патологията на нервната система и толкова по-висок е процентът на умствено изостаналите деца (1, 3, 11).

При нашето проучване на физическото и психическото развитие на недоносени деца от раждане до 1-годишна възраст (7) се установи, че колкото по-ниско е теглото при раждане, толкова по-забавен е темпът на психическото развитие. До края на първата година само децата от I ст. недоносеност имат психическо развитие в границите на нормата (КоБ 90—105). Децата от II и III степен недоносеност са с психическо развитие в граници на слабо развитие (КоБ 80—90) и граничещо с нормата изоставане (КоБ 70—80).

Зависимостта на растежа и особено на психическото развитие от теглото при раждането и гестационната възраст¹ се изтъква от редица автори (5, 12, 19, 26).

Системно и продължително наблюдение на растежа и психическото развитие на недоносени деца през първите 3 години от живота у нас не е провеждано. Представлява интерес кога недоносените деца достигат нормата за доносени относно своя растеж и психическо развитие.

Цел на настоящото проучване е да се установи влиянието на недоносеността върху растежа и психическото развитие на деца с различна степен на недоносеност (I, II, III) на възраст от 1 до 3 години.

Задачи на работата са:

1. Да се установят изменениета в теглото и в ръста на недоносени деца с I, II и III степен недоносеност.
2. Да се проучи какво е равнището на психическото им развитие и неговите отделни страни.
3. Да се установи съществува ли зависимост между растежа и психическото развитие на недоносените деца.

МАТЕРИАЛ И МЕТОДИКА

Обект на системни семилонгитудинални наблюдения са 81 недоносени деца (40 момчета и 41 момичета) на възраст от 1 до 3 години, преминали през отделението за недоносени деца на НИГ през годините 1968/1977. От тях 17 деца са от I степен недоносеност (тегло при раждане от 2001—2500 г) с гестационна възраст от 33—37 седмици (средно 34,5), 41 от II степен (от 1500—2000 г) с гестационна възраст от 27—35 седмици (средно 32,3) и 23 деца от III степен (от 1001 до 1500 г) с гестационна възраст от 26—31 седмици (средно 29,3).

Изследването на физическото развитие обхваща промените в ръста и теглото, като стойностите са сравнени с данни за момчета и момичета от проучването на Б. Янев и кол., 1975 (18). Психическото развитие е отчетено по метод за оценка на психическото развитие от 0 до 3 години (В. Манова-Томова 1968, 1974) (15), включващ оценка на равнището на психическото развитие, развитието на моториката, уменията, емоционално-социалното и говорното развитие.

¹ Гестационна възраст — срок на бременността в седмици

Изследванията са правени в диспансера на отделение за недоносищи деца при НИП на възрастови тримесечия за децата от 1—2 ± годишна възраст и на шестмесечие — за възрастта 2 до 3 години ± 7 дена от рожденията дата. Наблюдаваните деца не са имали данни за родова травма и по-късно не са показвали симптоматика на церебрално увреждане. Бременността е протекла без или с незначителни отклонения у 10% от децата, инсуфициенция на шийката на матката, незначително кървене и др. Наблюдаваните деца са отгледани в домашна обстановка. Условията на живот са без съществени различия. Ясли посещават само 10 деца, и то предимно след 2-годишна възраст. Заболеваемостта, следена в районната поликлиника, е отчитана по данни на майките. Тя не е по-голяма от заболеваемостта на доносени деца в същата възраст (7).

РЕЗУЛТАТИ

I. Физическо развитие

Средните стойности за теглото и ръста на наблюдаваните недоносищи деца за периода от 1 до 3-годишна възраст са представени на табл. 1 и фиг. 1 и 2. Установяват се различия в теглото между

Таблица 1:

Резултати за теглото и ръста на недоносените деца по отделни степени и възраст

Степен възраст	I ст.			II ст.			III ст.		
	n	\bar{x}	S_x	n	\bar{x}	S_x	n	\bar{x}	S_x
Тегло									
1,3 г.	5	10734	601	21	9370	218,4	11	8880	338
1,6	9	10927	318	25	10208	235	11	9217	247
1,9	4	11540	470	10	10554	304	5	10060	673
2,0	9	12120	450	15	11230	296	9	10581	503
2,6	5	12640	330	17	12105	330	7	11921	590
3,0	4	13263	538	13	13520	410	5	11500	320
Ръст									
1,3	5	79,9	0,9	21	76,43	3,32	11	75,4	1,0
1,6	9	81	0,9	25	79,5	0,7	11	78,8	1,5
1,9	4	84,9	1,3	10	82,7	0,9	5	80,9	1,6
2,0	9	89,1	1,2	15	84,8	0,8	9	84,9	0,9
2,6	5	92,1	1,4	17	89,9	1,1	7	89,1	1,3
3,0	4	90,8	0,8	13	94,8	1,0	5	91,4	1,7

n — брой деца

\bar{x} — средни стойности (в грамове)

S_x — стандартна грешка

на \bar{x} в грамове

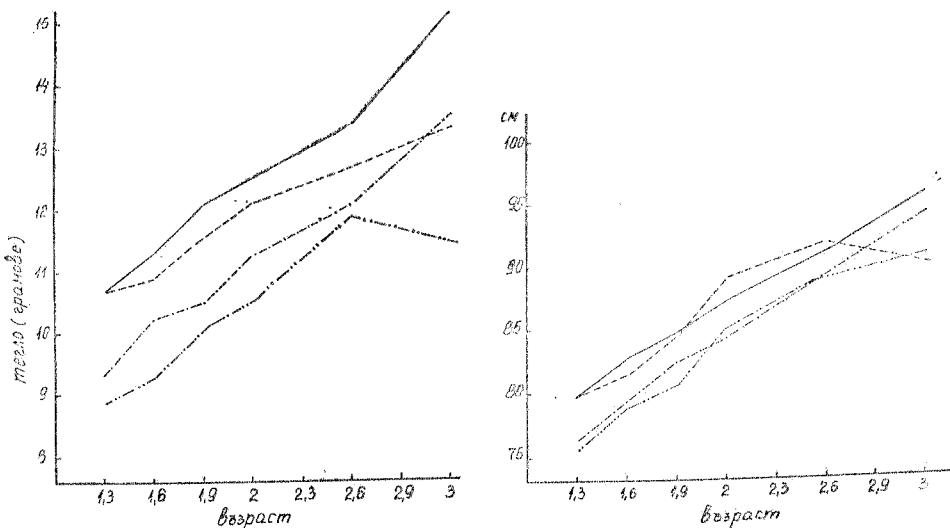
отделните степени недоносеност, като при III ст. те са статистически значими по-ниски от тези на I ст. Относителното надаване през отделните възрастови периоди варира от 3 до 10%. Темпът на увеличаване на теглото при отделните степени на недоносеност не е единакъв. Средното тегло на децата от I ст. се е увеличило за целия наблюдаван период с 23%; на II ст. — с 44%, а на III ст. — с 29%.

Установяват се статистически значими ($p < 0,05$) по-ниски средни стойности на теглото на недоносените деца от доносените във-

всички възрастови периоди, с изключение на 1 г. 3 м. при децата от I степен, на които теглото е без абсолютно и относително изоставане от теглото на доносените на същата възраст. Недоносените от II ст. изостават с 1354 грама, което представлява 87% от теглото на доносените, а III ст. изостават с 1844 г — 82% от теглото на доносените. В края на наблюденията I ст. изостават с 1800 г, което представлява 87% от теглото на доносените, II ст. — с 1564 г — 89% от доносените и III ст. — с 3584 г — 76% от теглото на доносените. Явно е, че относителното и абсолютното изоставане на теглото на недоносените от отделните степени спрямо теглото на доносените се запазва през целия период.

При индивидуална оценка на теглото на недоносените деца се вижда, че на 1 г. 3 м. 80% от децата от I ст. са навлезли в граници на нормата за доносени деца. По-малък е процентът на децата от II и III ст. — 57, респ. 36%. На 3-годишна възраст резултатите са следните: от I ст. 70% от децата са в нормални граници, от II ст. — 69% и от III ст. — 25%.

Относителното увеличаване на ръста през отделните възрастови периоди е между 2—5%. За целия наблюдаван период средният ръст на децата от I ст. недоносеност се е увеличил с 13%; от II ст. с 23% и от III ст. — с 21% (табл. 1, фиг. 2).

Фиг. 1. Средни стойности за теглото доносени; недоносени: — — I ст., — . — II ст., — .. — III ст.

Фиг. 2. Средни стойности за ръста
Обозначението както на фиг. 1.

Средните стойности на ръста на недоносените деца от I ст. недоносеност са съвсем близки до стойностите на доносените (фиг. 2). Относителното и абсолютното изоставане на ръста на недоносените от II и III ст. спрямо доносените, общо взето, се запазва. На 1 г. 3 м. ръстът на недоносените от II и III ст. представлява 95% от този на доносените. На 3-годишна възраст ръстът на децата от I ст. недоносеност представлява 95% от ръста на доносените; II ст. — 98%; и III ст. — 95% от доносените.

И. Психическо развитие

В табл. 2 са представени осредните данни за общото психическо развитие (КоР) и развитието на отделните (четири) страни на психиката на недоносените деца от 1 до 3-годишна възраст: моторика (М), умения (У), емоционално-социално развитие (ЕС), говор (Г).

Общото психическо развитие на децата от I и II ст. недоносеност показва незначителни различия. Данните попадат в граници на нормата (КоР 97—108). Развитието на децата с недоносеност III ст. е значително по-ниско (КоР 88—95).

Таблица 2

Показатели	Недоносеност	Възраст (в месеци)					
		15	18	21	24	30	36
M	I степен	105	103	105	106	111	101
У		102	97	98	95	97	101
ЕС		100	100	100	101	101	101
Г		100	94	91	85	85	101
КоР		101	98	98	97	94	107
M	II степен	101	110	107	109	103	100
У		94	100	101	91	89	95
ЕС		99	98	100	99	95	96
Г		91	91	91	90	87	91
КоР		97	98	98	97	95	95
M	III степен	93	84	103	99	100	99
У		89	87	92	82	92	84
ЕС		102	99	97	97	90	97
Г		90	88	83	81	80	90
КоР		94	89	91	96	93	94

Прави впечатление, че развитието на моториката и емоционално-социалното развитие са с най-високо равнище при всички деца, през всички възрастови периоди (в граници на нормата).

Развитието на уменията и говора и при трите групи деца е с по-ниско равнище. За децата с III ст. недоносеност то е в граници (82—92 за уменията, 80—90 за говора) — слабо развитие.

Индивидуалните постижения на децата показват значими различия, което налага да се изчисли процентът на деца с постижения в граници на нормата, слабо развитие и граничещо изоставане. В табл. 3 са представени резултатите от равнището на психическото развитие в проценти. Явно е, че и при трите наблюдавани групи преобладава процентът на деца с психическо развитие в граници на нормата. Колкото по-голяма е степента на недоносеността, толкова по-голям е процентът на деца, попадащи в граници на слабо развитие и граничещо изоставане.

Процентното разпределение на децата според постиженията им относно развитието на уменията (табл. 4) показва, че само децата от I ст. недоносеност в голямото си мнозинство усвояват показателите в съответните възрастови периоди. Малък процент от тях са с КОУ (80—89). При децата от II ст. недоносеност процентът на деца с КОУ (80—89) е увеличен в периода от 2 до 3-годишна възраст значимо. Немалък е и процентът на деца с граничещо изоставане (до 35% на 2 г. 6 м.). Децата с III ст. недоносеност във всички въз-

Таблица 3

Процентно разпределение на децата според постигнатото развитие (КоР) по степени и възраст

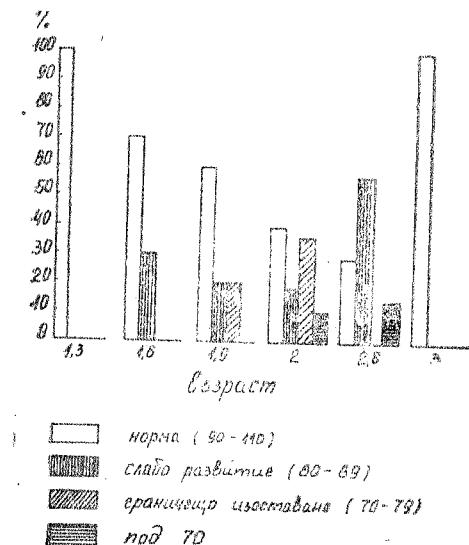
Възраст	Брой деца	КоР			
		90—110	80—89	70—79	60—69
I степен					
1,3	5	100	—	—	—
1,6	9	100	—	—	—
1,9	4	100	—	—	—
2,0	9	64	36	—	—
2,6	5	72	28	—	—
3,0	4	100	—	—	—
II степен					
1,3	21	90	5	—	5
1,6	25	100	—	—	—
1,9	10	100	—	—	—
2,0	15	85	10	5	—
2,6	17	79	21	—	—
3,0	13	75	15	10	—
III степен					
1,3	11	80	20	—	—
1,6	11	51	37	12	—
1,9	5	100	—	—	—
2,0	9	63	25	12	—
2,6	7	75	—	25	—
3,0	5	78	11	11	—

Таблица 4

Процентно разпределение на децата според постигнатото развитие на уменията по степени и възраст

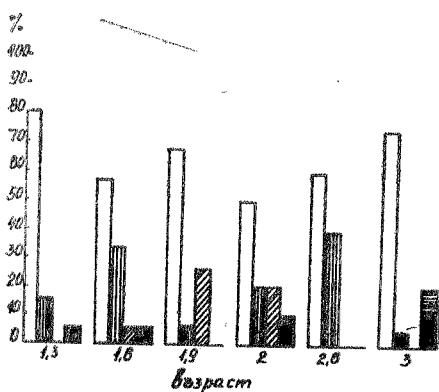
Възраст	Брой деца	КоУ			
		90—110	80—89	70—79	60—69
I степен					
1,3	5	100	—	—	—
1,6	9	80	20	—	—
1,9	4	80	20	—	—
2,0	9	75	—	25	—
2,6	5	84	16	—	—
3,0	4	100	—	—	—
II степен					
1,3	21	90	10	—	—
1,6	25	100	—	—	—
1,9	10	100	—	—	—
2,0	15	63	21	16	—
2,6	17	51	14	35	—
3,0	13	80	10	5	5
III степен					
1,3	11	70	70	—	—
1,6	11	51	37	12	—
1,9	5	50	50	—	—
2,0	9	13	50	25	12
2,6	4	73	25	—	—
3,0	5	56	—	22	22

растови периоди в голям процент имат развитие на уменията (КоГ) 70—79. Най-трудно недоносените деца, особено с II и III ст., усвояват уменията, свързани със самообслужването и способността да изобразяват в игрите си поредица от свързани действия.

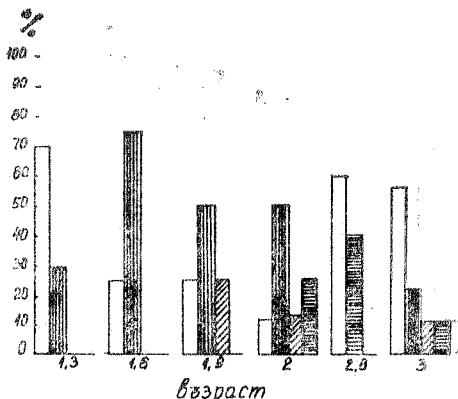

Фиг. 3. Процентно разпределение на децата според КоГ — недоносени I ст.
Обозначенietо се отнася и за фиг. 4, 5.

Развитието на говора в голям процент от децата с I и II ст. недоносеност е нормално (фиг. 3, 4). Прави впечатление, че в периода от 2 г. до 2 г. 6 м. процентът на деца с КоГ 80—89 и КоГ 70—

Фиг. 4. Процентно разпределение на децата според КоГ — недоносени II ст.

Фиг. 5. Процентно разпределение на децата според КоГ — недоносени III ст.

79 е значителен. Най-затруднено е усвояването на свързаната реч, задаването на първи въпроси. При децата с III ст. недоносеност преобладава процентът КоГ 80—89 — слабо развитие (фиг. 5), а през 3-та година значимо голям процент от децата са с говорно развитие (КоГ 70—79 и под 70).

ОБСЪЖДАНЕ

Резултатите от изследването убедително показват, че в периода от 1 до 3-годишна възраст недоносените деца от I и II ст. по отношение на своя растеж се доближават до възрастовите норми и големият процент от тях имат нормално психическо развитие. Кривата на растежа и на психическо развитие на децата от III ст. недоносеност са със значимо по-ниски стойности както от възрастовата норма, така и от даниите за децата с недоносеност I ст.

Най-ускорен темп на надаване на тегло установихме при децата от II и особено от III ст., а децата от I ст. се приближават към темпа на доносените деца. Тези наши резултати потвърждават биологическата закономерност за най-интензивен растеж при най-тежката недоносеност. Забавянето на интензитета на растежа след втората година и задълбочаването на изоставането от доносените деца се установяват и от други автори (14, 16).

Стойностите на ръста както за възрастта от 0 до 1 година (18), така и от 1 до 3 години са значимо по-близки до стойностите на доносените (95—98%), а на децата от I ст. са в граници на нормата. Този антропологичен признак, както се изтъква от редица автори, се повлиява по-слабо от разнообразните фактори, действуващи вътрешно или от страна на външната среда, в сравнение с теглото и някои други антропометрични параметри (10, 16, 29).

Още до 1 г. 3 м. недоносените деца компенсират отбелязаното до 1-годишна възраст изоставане в усвояване на двигателните умения (M) и имат много добро емоционално развитие независимо от степента на недоносеност. Вероятно това е периодът, в който се завършва съзряването на двигателния анализатор. До 3-годишна възраст стойностите на (M) и (EC) са в норма. Нарасналите възможности на детето активно да контактува със заобикалящата го среда, да играе, подпомага социализирането му, повишава положителните емоционални взаимоотношения.

Нашите резултати обаче показват, че голям процент от недоносените деца изостават от своите връстници при усвояване на показателите, свързани с уменията и развитието на свързаната реч. И при трите наблюдавани групи деца, степенно различно изразено, умението да се изпълняват поредица от свързани действия на 18 месеца не се осъществява от голям процент деца. Умението на детето с играчки да възпроизвежда това, което наблюдава често, е сложна проява (15), включва освен значително развити умения на ръката и засилена наблюдателност. Важно е също така да се извърши преинсияне на наблюдаваното действие в игрова ситуация с подходящи играчки. Недоносените деца изостават и във възможността да свържат две думи в изречение, поставяйки ги в определено отношение и остават на по-ниско равнище в говорното си развитие — говор с отделни думи в немалък процент от децата до 24-месечна възраст.

Известно е, че произнасянето на изречение е непосредствено свързано с интелектуалното развитие на детето (R. Zazzo по 15), реализиране на различни съчетания (O. Decroly по 15). Явно е, че изоставането на недоносените деца най-вече на тези от III ст. при усвояване на свързаната реч и изпълнението на поредица от свързани действия се обуславя от закъсняващото развитие на мисловната

дейност. Вероятно това може да се свърже с ниската гестационна възраст, предполагаща по-малка зрялост на нервната система.

Нашите резултати показват, че между физическото и психическото развитие съществува паралелизъм, констатиран и от други автори (3, 5, 24). Фактът, че голям процент от децата дори от III ст. недоносеност имат психическо развитие съответно за възрастта е показателен за това, че при наличие само на недоносеност закъсняването на психическото развитие у някои деца вероятно е възстановимо с времето. Би могло да се интерпретира като клинична проява на бавни и непостоянни ритми на нервно съзряване.

ИЗВОДИ:

1. По тегло и ръст недоносените деца имат значимо по-ниски средни стойности от доносените във всички възрастови периоди. Най-близко до нормата са стойностите на децата от I ст. недоносеност.
2. Равнището на психическото развитие за голям процент от недоносените деца е в граници на възрастовите норми.
3. Недоносените деца закъсняват в усвояването на уменията и съвързания говор. Най-голям е процентът изоставащи деца с недоносеност III ст.
4. Между гестационната възраст, физическото и психическото развитие на недоносените деца съществува паралелизъм.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ботерашвили, Н. Р., Развитие и состояние здоровья недоношенных детей первых 2 лет жизни, Вопр. охр. мат. и дет., 1962, 10, 23.
2. Бомбардинрова, Е. П., Нервно-психическое развитие детей, родившихся преждевременно, Вопр. охр. мат. и дет. 1973, 7, 49 — 53.
3. Броинецкий, И. Г., Уход за недоношенными и детьми в семье и их развитие. Медицина 1975 г., Москва.
4. Верхолетова, Э. В., Материалы итоговой научной сессии Свердловск 1964, стр. 132.
5. Георгиева, М. В. Манова, Д. Попов. Проучивание върху корелацията между физическо и психическо развитие в кърмаческа възраст. Психология 1978, 1, 65 — 69.
6. Драгошинова, Р., Сравнително проучивание върху психического развития за деца от дневни и седмични детски ясли — Научно-практическа конференция, София 1977 г.
7. Драгошинова, Р., Р. Аринаудова, Сравнително проучивание върху психического развития на деца от детски ясли от София и Ловеч — Научно-практическа конференция, Ловеч 1978 г.
8. Дундюрова, Р., Лонгитудинально проучивание растежа на деца от 0 — 3-годишна възраст — Кандидатска дисертация, София 1978 г.
9. Егорова, А. И., Физическое развитие недоношенных детей в домашних условиях, Вопр. охр. мат. и дет., 1960, 1, 64.
10. Карсаевска, Т. В., Социальная и биологическая обусловленность изменений физическом развитии человека, Медицина, Л. 1970, 97 — 124.
11. Кунькина, Л. З., О первично-психическом развитии недоношенных детей, Вопр. охр. мат. и дет. 1970, 1, 48 — 52.
12. Манухин, С. С., О роли недопошеннности в произхождении первично-психических нарушений у детей. Вопр. охр. мат. и дет., 1958, 1, 36 — 41.
13. Малышева, Р. А., Физическое развитие детей в возрасте от 4 до 15 лет, родившихся недоношенными, Вопр. охр. мат. и дет., 1971, 4, 43 — 47.
14. Малышева, Р. А., Катамнез детей до 3 — 4 летнего возраста, родившихся недоношенными, Вопр. охр. мат. и дет., 1963, 3, 85 — 88.
15. Манова, Томова В., Психологическая диагностика, София, 1974.
16. Новикова, Е. Ч. и сътр., Недоношенные дети, Медиц. и физкультура, 1971, 38 — 50.
17. Прокурянова, В., Психологическая диагностика, София 1974 г.
18. Новикова, Е. Ч. и сътр., а, Н. К., Развитие недоношенных детей по данным отделения недоношенных детей, детской болница Смольнинского района Ленинграда, Вопр. охр. мат. и дет.

- 1959, I, 73 стр. 18. Събева, Д., Р. Арнаудова, Физическо и психическо развитие на недоносиени деца до 1 годинина възраст, Психология, 1975, 4, 255 — 263. 19. Янев, Б. и сътр., Физическо развитие на българите — ръст и тегло с оглед акселерацията, Въпроси на физ. култура, 1975, 1, 9 — 15. 20 Gh. Goldis, St. Eschenasy, Asistentia mamei și copilului — Editura medicală, București, 1974, 567. 21. Brandt, J. P., Postnatal development of premature and dysmature infants, Gynocologe, 1975, 8, 4, 219 — 233. 22. Doleannu, E., Al. II congres national de pediatrie, București, mai 1969, 327. 23. Davies, P. A., A. Z. Steenart, Low birth weight infants: neurological sequelae and later intelligence; Brit. med. Bull. 1975, 31, 1, 85 — 91. 24. Dietrichova, L., Cescosl. ped., 1958, 3, 218 — 224. 25. Drillien, C. M., A longitudinal study of the growth and development of prematurely and maturely born children. VI Mental development 2—3 years, Arch. Dis. Child., 1961, 36, 233. 26. Drillien, C. M., Growth and development in a group of children of very low birth weight, Arch. Dis. Child., 1958, 33, 10. 27. Eschenasy, St. et al., Desvoltarea psihomotorie a unui grup de praeinaturi între 4 săptămâni și 24 de luni, Pediatris (Buc) 1971, 3, 205 — 215. 28. Jamus — Kukulska A., Pediat. pol., 1965, 40, 11, 1215. 29. Mueller, H. W., Review of 24 Studies Human Biologi, May, 1976, 2, 379 — 397. 30. Schachter M., Aggrion petiot, 1962, 13, 6, 273 — 290.

PHYSICAL AND PSYCHIC DEVELOPMENT OF PREMATURELY BORN CHILDREN, AGE 1—2

R. Arnaudova, D. Subeva

81 prematurely born children from one to three years of age were the object of systematic longitudinal studies. They were divided into three groups according to the stage of prematurity they were born in. The authors have followed the growth (weight, height, and psychic development for each three months in their first two years and for each six months in their third year.

It was found out that prematurely born children display lower values of weight and height than the maturely born ones in all age periods. The values of children belonging to the first stage of prematurity are closest to the norms.

The level of psychic development for the majority of prematurely born children is within the limits of age norms. In the acquisition of the coherent speech ability some retardation is displayed particularly during the period from two to two and six months of age.

There is parallelism between gestation age, growth and psychic development in prematurely born children.

ПСИХОЛОГИЯ НА ТРУДА

БЪРЗИНата на реагиране и интелектуализацията на труда

Ф. ГЕНОВ

Повишаването на интелектуализацията на труда е в най-тясна зависимост от развитието и обогатяването на интелекта на труженика. Проблемите за същността, структурата и особеностите на интелекта при трудовата дейност придобиват днес не само актуално практическо, но и теоретическо значение. Особено значение има разкриването на зависимостите между степента на развитието на интелекта за труд, нейния цялостен интелект, а така също с останалите ѝ психически феномени. То ще даде възможност за използването на комплексния подход за подпомагане формирането и развитието на интелектуалните качества на човека за най-успешно изпълнение на трудовата му функция.

Сред психическите свойства и феномени, които характеризират степента на трудовата пригодност на личността, особено важно значение има бързината на реагиране. Тази особеност да се приема необходимата информация, да се преработва и след това своевременно, и то адекватно да се реагира, придобива изключително значение особено сега, при бурното развитие и приложение в живота на постиженията на техническия прогрес.

Възниква въпросът: „Каква е зависимостта между бързината на реагиране на човека със степента на развитието на неговия интелект за труд? „Практическият интелект може да се разглежда като система от знания, умения, умствени способности и качества на ума на човека, които му позволяват успешно да извърши определена трудова дейност. В това определение се включват както целесъобразната система от знания и умения, които е усвоила и притежава личността, така също и определена система от специфични умствени способности, които ѝ позволяват да извърши успешно определена трудова дейност. Показана е връзката между тези знания и умения със съответен вид дейност. Следователно не всяко знание, не всяко умение, както и не всяка умствена способност могат да се включват като съставки на интелекта на човека за труд. Съществува определена връзка между тях. Определящо значение има видът трудова дейност. Това определение дава възможност да се разглеждат различни видове интелект за труд. Те се определят в зависимост от структурата на съответната трудова дейност, за която се подготвя или вече е готов да извърши даден човек. Той се формира както в процеса на педагогическата подготовка и самоподготовка, така и в процеса на извършване съответната трудова дейност.

Например интелектът на ръководителя, който също се труди, се различава съществено от интелекта на стругаря, лекаря, архитекта, икономиста и др. Подобно е положението и при хората, упражняващи различни видове труд. Възможни са и други подходи при класификацията на интелекта за труд.

Даденото определение на интелекта за труд го характеризира не само като многообразен психически феномен, но и като многоструктурен. Всяка една система от знания, умения и способности има своя структура. Тя е различна при хората, упражняващи различни видове професии или извършващи различни видове труд. Интелектът за труд следва да се разглежда и изучава като многостепенен психически феномен. Тези степени са различни както у хората с различни професии и различно образование, така и у един и същи хора в различните периоди на тяхното развитие.

Ето защо разкриването на структурата на интелекта за труд като цяло, или на отделните му компоненти, и особено при различните видове труд, има важно не само теоретическо, но и практическо значение. Неразделна част от проблема за интелекта за труд са и качествата на ума на личността. От всички качества особено значение за трудовата дейност в условията на бурното развитие на научно-техническия прогрес има бързината на приемане на информация, преработката ѝ и реагирането. Възникват въпросите: „Зависи ли бързината на реагиране от степента на развитие на човешкия интелект?“, „Може ли тя да се разглежда като негово качество?“ „Каква е зависимостта между бързината на реагиране и различните видове интелект за трудова дейността?“

Ще направим опит да дадем отговор на тези въпроси върху основата на резултатите от проведените социологически и психологически изследвания.¹ Бързината на реагиране се изследва с помощта на електронен реакционометър. Изследваното лице след неколкократни проби чрез натискане с ръка на определен бутон трябва да угаси появилата се светлина. Времето от появяване на сигнала до неговото угасяване определя величината на латентния период на двигателната реакция. Тя се определя от средния резултат на времето и за реагиране от десет последователни сигнални светлини, подавани в интервали от 2 до 3 секунди. Величината на латентния период на двигателната реакция се измерва в милисекунди. Колкото тази величина е по-голяма, толкова по-малка е бързината на реагиране на изследваното лице и обратното — колкото величината на латентния период е по-малка, толкова по-голяма е бързината на неговото реагиране.

Интелектът за труд на изследваните лица се разглежда в зависимост от такива негови характеристики като: степен на образованост, социално положение, вид отрасъл, в който работи, и вид на професия. Нека разгледаме особеностите на бързината на реагиране на трудаещите се в зависимост от степента на тяхната образованост.

Тя се оценява в четири степени: много ниска, ниска, висока и много висока. Данните показват, че с повишаване на образоваността на човека се намалява величината на латентния период на двигателната му реакция. Например жените, чиято образованост е много ниска, реагират за 41 милисек.; тези, които са с ниска — 37,4 милисек. и с висока — 34,5 милисекунди. Същата особеност се наблюдава и при мъжете. Тези, които са с много ниска образованост, реагират за 40,3 милисек., с ниска — 36,4 милисек., с висока — 34,3 милисек., а лицата, които имат много висока образованост реагират за най-кратко време — 32,4 милисек. Тези данни

¹ Те се провеждаха в рамките на темата: „Изследване на трудовите възможности на активното население в НРБ и на основните тенденции в развитието на неговата социално-класова структура“ от научен колектив при БАН, през 1977 г. Изследвани са 3000 души. Авторът участва като отговорник на психологическите показатели.

показват, че с повишаване степента на образованост на населението се повишава и бързината на неговото реагиране.

Таблица 1

Бързина на реагиране на населението в зависимост от степента на образованост
(в милисек.)

	Степен на образованост	Жени	Мъже
1.	Много ниска	41,0	40,3
2.	Ниска	37,4	36,4
3.	Висока	34,5	34,3
4.	Много висока	—	32,4

Следователно налице е положителна, и то значима зависимост между степента на образованост и бързината на реагиране. Как да се обясни тази зависимост? Интелектуалната дейност е свързана с приемане на многообразна по вид и форма информация. Нещо повече, тя се характеризира с голяма интензивна мисловна дейност. Интелектуалната дейност се изразява преди всичко в преработка на възможната, и то понякога многостранна информация и вземане на решение за реагиране. Независимо че се изследва двигателната реакция, тя се определя от бързината на възприемане на сигнала и особено от бързината на съобщаването на решението за реагиране. Това положение дава основание бързината на реагиране да се разглежда и като качествена определеност на личността.

По-нататъшната интелектуализация на труда изиска разширяване както на общата, така и на специфичната образованост на трудещите се. Внедряването на постиженията на научно-техническия прогрес е свързано с увеличаване на психическото напрежение и преди всичко на умственото. То намира израз в интензивността на възприемането на сложна, многообразна и предимно опосредована информация, а също така и в нейното бързо преработване, вземане на адекватни на ситуацията оптимални решения и извършване своевременно на необходимите действия.

Ето защо степента на развитие на бързината на реагиране на човека може да се разглежда като един от диагностичните показатели на оценката за степента на неговата подготвеност за интелектуален труд.

Социалното положение на населението се характеризира и с определена степен на развитие на неговата интелектуализация на труда. Тя е най-висока сред служещите, след това сред работниците и най-ниска сред селяните. Тези различия са обусловени от вида дейност, която извършват. При служещите преобладава умствената дейност. При работниците тя е по-малко, но непрекъснато се увеличава като относителният дял на инженерно-техническия, така и на умствения труд, необходим за управлението на машините и за съблюдаване на правилното протичане на технологичния процес. Все още най-малък е относителният дял на умствения труд сред селяните, независимо че и в селото навлезе селскостопанската техника и се повиши както тяхната община, така и специфичната селскостопанска образованост. Направи се твърде много за намаляване различията между селото и града. Изграждането на новите селищни системи ще се отрази благоприятно върху по-нататъшната интелектуализация на труда и бита и в селата. При наличието на тези различия в относителния

дял на умствения труд възниква въпросът: „Има ли различия в бързината на реагиране на населението в зависимост от неговото социално положение?“

Таблица 2

Величина на латентния период на двигателната реакция на населението в зависимост от социалното му положение (в милисек.)

№	Вид социално положение	Жени	Мъже
1.	Селяни	45,6	41,9
2.	Работници	37,4	35,4
3.	Служещи	35,6	33,9

Данните показват, че най-бързо реагират служещите, след това работниците, а най-бавно селяните.

Например най-къс е латентният период на двигателната реакция у жените-служещи — 35,6 милисек., после при работничките — 37,4 и накрая при селяните — 45,6 милисек.

Приведените данни още един път потвърждават, че бързината на реагиране на населението е в най-тясна зависимост със степента на интелектуализацията на неговия труд. Степента на интелектуализация на труда определя и степента на различията между умствения и физическия труд. С бързото повишаване на относителния дял на интелектуализацията на труда и бита в селата ще се постигне и по-бързо заличаване на съществените различия между живеещите в селата и градовете.

Данните показват още, че бързината на реагиране може да се използва като един от диагностичните показатели за оценка и характеристика на населението в зависимост от неговото социално положение.

Степента на интелектуализацията на труда е различна не само между различните социални групи, но и между работещите в различните отрасли. Тя се определя както от степента на наситеността в даден отрасъл със сложни технически съоръжения, така и с наситеност с инженерно-технически кадри и други специалисти.

Определящо значение за степента на интелектуализацията в даден отрасъл има естеството на самия труд.

Анализът на данните за величината на латентния период на бързината на реагиране показва, че тя е най-добра за мъжете — при работниците и служещите в системата на отрасъла „Финанси и управление“ — 32,7 милисек. (табл. 3). След това — при работещите в отрасъла „Здравеопазване и социални грижи“ — 33,4 милисек., после от отрасъла „Наука и просвета“ — 33,9 милисек.; работниците и служителите от тези три професии образуват по същество члената група по отношение на бързината на реагиране (табл. 3). Това се обуславя от спецификата на труда в тези три отрасли и на значително по-големия относителен дял на умствения труд в сравнение с другите отрасли.

След тази група се обособява втората. Към нея могат да се причислят работниците и служителите от отрасъла „Търговия и снабдяване“. Величините на латентния период на двигателната им реакция е 34,2 милисек.; у работещите в отрасъл „Промишленост“ — 34,8 милисек. и у работещите в отрасъл „Транспорт и съобщения“ — 35,3 милисек. Поради

по-големите различия във величината на латентния период на двигателната реакция у работещите в отрасъла „Строителство“ се обособява трета група — 37,1 милисек.; от „Селско и горско стопанство“ — в четвърта група — 40,6 милисек.

Таблица 3

Величина на латентния период на двигателната реакция на населението в НРБ в зависимост от отрасъла, в който работи (милисек.)

№	Вид отрасъл	Пол	
		женни	мъже
1.	Финанси и управление	36,7	32,7
2.	Здравеопазване и социални грижи	36,4	33,4
3.	Наука и просвета	37,9	33,9
4.	Търговия и снабдяване	36,8	34,2
5.	Промишленост	36,4	34,8
6.	Транспорт и съобщения	36,0	35,3
7.	Строителство	37,1	37,1
8.	Селско и горско стопанство	43,5	40,6

Тези различия са обусловени, както беше посочено, от вида труд и преди всичко от степента на неговата интелектуализация. Подобно е положението и при жените. Но при тях се наблюдават някои различия в сравнение с мъжете. Например най-бързо реагират работниците и служителите от отрасъл „Транспорт и съобщения“ — 36 милисек. След тях са работещите в отраслите: „Здравеопазване и социални грижи“ — 36,4 милисек.; „Промишленост“ — 36,4 милисек.; „Финанси и управление“ — 36,7 милисек.; „Търговия и снабдяване“ — 36,8 милисек.; „Строителство“ — 37,1 милисек. и „Наука и просвета“ — 37,9 милисек. Всички тези отрасли могат да се оформят като първа група за жените, а отрасълът „Селско и горско стопанство“ — с величина на латентния период — 43,5 милисек. — като втора група.

Посочените данни показват, че освен спецификата на всеки труд, бързината на реакцията зависи и от степента на образованост. Така например в сферата на отрасъла „Транспорт и съобщения“ и особено в „Съобщения“ — относителният дял на жените с по-високо образование е по-голям от този при мъжете в същия отрасъл. Подобно е положението и за отрасъла „Строителство“, „Промишленост“ и др.

Следователно върху бързината на реагиране влияят комплекс от показатели. Но при други равни условия тя е в най-тясна зависимост от вида труд и степента на неговата интелектуализация, взета в най-широкия смисъл на думата, на труженика, на оръдията, средствата и предметите на труда, на организацията и др. Затова бързината на реагиране може да се използва като един от обективните показатели за характеристиката на степента на интелектуализацията на труда у работещите в различните отрасли.

Приведените данни в табл. 3 убедително показват, че там, където относителният дял на умствения труд на работниците и служителите е по-голям, то и тяхната бързина на реагиране е по-голяма. По-нататъшно-

то интелектуализиране на труда изисква и по-нататъшно развитие на качеството на човека бързо да приема информация, бързо да я преработва и бързо да реагира.

Интерес представлява дали в рамките на един и същ отрасъл на народното стопанство няма известни различия между степента на интелектуализацията на труда и бързината на реагиране. За целта ще анализираме получените данни от изследването за различните видове промишленост в отрасъла „Промишленост“ (табл. 4).

Таблица 4

Величина на латентния период на двигателната реакция на работещите в промишлеността в зависимост от вида промишленост (в милисек.)

	Вид промишленост	Пол	
		жени	мъже
1.	Текстилна и шиващка	37,8	32,2
2.	Химическа, стъкларска и кожарска	34,4	32,3
3.	Хранително-вкусова	34,2	33,2
4.	Енергетика, металургия, машиностроене	37,8	35,7
5.	Строителни материали и дърводобив	32,9	36,4

Най-голяма е бързината на реагиране при работниците и служителите от текстилната и шиващата промишленост — 32,2 милисек., след тях се нареждат от химическата, стъкларската и кожарската промишленост — 32,3 милисек.; после работещите в хранително-вкусовата промишленост — 33,2 милисек. Работещите в тези три вида промишлености образуват първата група. Към втората се отнасят работещите в енергетиката, металургията и машиностроенето — 35,7 милисек. След тях са работещите в предприятията на строителните материали и дърводобива — 36,4 милисек.

Особеностите при бързината на реагиране на жените в зависимост от вида промишленост се отличават от тези при мъжете. Например тя е най-добра при работничките и служителките, работещи в предприятията за строителни материали и дърводобив — 32,9 милисек.; после при хранително-вкусовата промишленост — 34,2 милисек.; след тях се нареждат работещите в химическата, стъкларската и кожарската промишленост — 34,4 милисек.

В зависимост от бързината на реагиране работещите жени в тези три групи видове промишленост се отнасят към първата, а останалите, работещи в текстилната и шиващата промишленост и в енергетиката, металургията и машиностроенето, образуват втората група — с величина на латентния период по 37,8 милисек.

Приведените данни характеризират, от една страна, степента на интелектуализацията на труда в различните видове промишленост и от друга — степента на интелектуалното развитие на работещите в тях.

В тези видове промишленост, където интелектуализацията на труда е по-висока, то и бързината на реагиране е по-голяма. За мъжете това са: текстилната, шиващата, химическата, стъкларската и хранително-вкусовата промишленост. При работещите в предприятията за строителни материали и дърводобив интелектуализацията на труда е по-малка, затова и бързината на реагиране е по-малка.

При жените, работещи в разглежданите видове промишленост, по-отношение на бързината на реагиране, в сравнение с мъжете, се наблюдават някои различия. Както вече посочихме, по-бързо реагират работничките и служителките от сферата на предприятията за строителни материали и дърводобив, от хранително-вкусовата, химическата, стъкларската и кожарската промишленост. Това показва, че освен интелектуализацията на труда, като цяло, влияние върху бързината на реагиране оказва преди всичко общата и специфичната образованост на трущите се. В строителството например жените участват предимно като багеристки, диспечери, икономисти, инженери и др. Затова съвсем естествено е и те да имат най-голяма бързина на реагиране. Подобно е положението и в дърводобива, хранително-вкусовата, химическата, стъкларската и кожарската индустрия.

Относителният брой на жените с висше, полувисше, средно, средно-специално и професионално образование е по-малък в текстилната, шивашката, металургичната, машиностроителната промишленост и в енергетиката, затова и бързината на реагиране е по-малка.

Зависимостта на бързината на реагиране от степента на интелектуализацията на труда в даден вид промишленост, от степента на интелектуализацията на труда на конкретното работно място и от степента на образоваността на труженика се потвърждава и при анализиране на данните за бързината на реагиране в зависимост от вида професия и вида на заеманата длъжност.

Според величината на латентния период на двигателната реакция участниците в изследването — мъже от различните видове професии могат да се разделят на три основни групи. В първата влизат инженерите и икономистите, които реагират за 32,4 милисек.; след тях са научните работници и преподавателите — 33,3 милисек.; кроачите — 33,6 милисек.; апаратчиците — 34,3 милисек. и лаборантите и техниците — 34,3 милисек.

Към втората група се отнасят домакините и търговските работници — реагирали за 36,3 милисек. и товарачите — 37,8 милисек. В третата група остават само каменарите и зидарите, реагирали за 41,4 милисек.

Тези данни определят и степента на бързината на реагиране за упражняваните различни видове професии. Как да се обяснят тези различия в бързината на реагиране между работниците и служителите (мъже) от различните професии? Отговорът отново трябва да се потърси в степента на интелектуализацията на извършвания труд и в степента на тяхната образованост. Така например в професиите на инженерите, икономистите, научните работници и преподавателите, кроачите, апаратчиците, лаборантите, техниците и бригадирите-настройчици както относителният дял на умствения труд, така и степента на интензивността на умствената дейност са много по-големи, отколкото при домакините и търговските работници, товарачите и особено при каменарите и зидарите. Освен това относителният дял на хората с висше образование при упражняващите професии от първата група е много по-голям, отколкото при втората и особено при третата група.

Тези различия в интелектуализацията на труда и образоваността на упражняващите различните видове професии обуславят и различията в тяхната бързина на реагиране.

Този извод се подкрепя и при анализа на данните за величините на латентния период на бързината на реагиране и при жените в различните видове професии. При тях най-добра е бързината на реагиране у брига-

дирите-настройчици — 34,1 милисек, след това у научните работници и преподавателите — 34,9 милисек., лаборантите и техниците — 35,0 милисек.; инженерите и икономистите — 35,9 милисек.; домакините и търговски; ; инженерите и икономистите — 35,9 милисек.; домакините и търговски.

Таблица 5

*Величина на латентния период на двигателната реакция на населението в НРБ
в зависимост от вида професия (в милисек.)*

	Вид професия	Пол	
		жени	мъже
1.	Инженери и икономисти	35,9	32,4
2.	Научни работници и преподаватели	34,9	33,3
3.	Кроачи	36,7	33,6
4.	Апаратчици	37,3	34,0
5.	Лаборанти и техници	35,0	34,3
6.	Бригадири и настройчици	34,1	34,9
7.	Домакини и търговски работници	36,4	36,3
8.	Товарачи	37,5	37,8
9.	Каменари и зидари	42,7	41,4

ските работници — 36,4 милисек.; кроачите — 36,7 милисек. После се подреждат във втора група участващите жени в професиите на: апаратчиците — 37,3 милисек.; товарачите — 37,5 милисек. Накрая в третата група и при жените остават каменарите и зидарите — 42,7 милисек.

По-нататъшните изследвания както върху структурата на интелектуализацията на труда на отделните професии, така и на изискванията, които те предявяват към отделните психически процеси и качествата на личността, ще дадат възможност да им се направи по-цялостна психо-профессионална характеристика.

Направеният анализ на получените данни за бързината на реагиране на населението в зависимост от неговата интелектуализация на труда и степента на образоваността му показва, че между тях има пряка зависимост. Следователно бързината на реагиране може да се разглежда и като диагностичен показател за оценка на степента на интелектуалното развитие на личността.

QUICKNESS OF REACTION AND THE INTELLECTUALIZATION OF LABOUR

Ph. Genov

On the basis of empirical data the relations of the quickness of reaction of the population in the People's Republic of Bulgaria has been revealed according to the level of its education social status, branch of industry in which it is employed, as well as the type of profession one practises. It has been proved that the raise of education and intellectualization of labour improves the quickness of reaction.

НЯКОИ ОСОБЕНОСТИ НА САМООЦЕНКАТА ВЪРХУ ФУНКЦИОНАЛНОТО СЪСТОЯНИЕ ПРИ ТРУДОВАТА ДЕЙНОСТ НА УЧИТЕЛЯ

Л. Р. ГЕНЕВА

Известно е, че работоспособността и умората дават своето отражение върху противчането на отделни психофизиологически процеси и състояния. Проведени изследвания показват, че при лица, които упражняват интензивен умствен труд, е изразена емоционална натовареност, дивергенцията на признанияте, свързани със субективното усещание за умора, е надежден показател за чувствително снижаване на работоспособността¹. Отчитайки високата психическа напрегнатост на педагогическия труд, се опитахме да разкрием някои специфични тенденции в динамиката на работоспособността и умората посредством диференцирана рангова самооценка на учителите върху определени категории, които изменят своите стойности успоредно с промените във функционалното състояние на организма. Такива категории са самочувствство, активността и настроението. Първата от тях (самочувството) отразява силата, умората и здравето на организма; втората (активността) отразява подвижността, скоростта и темпа при противчане на жизнените функции; третата (настроението) отразява емоционалното състояние на индивида.

За целта използвахме разработения от съветски автори² и модифициран от нас тест САН, който съдържа 18 думи-понятия с противоположно значение (пасивен—активен, радостен—печален, свежизнуен и др.). Тези думи могат да се разделят на три групи в зависимост от споменатите по-горе категории, към които се отнасят. Така напр. категорията „самочувство“ включва признанията силен, свеж, бодър, напрегнат, развълнуван и с добро самочувство. Към категорията „активност“ се отнасят следните признания: увлечен в работата, бърз, подвижен, активен, съсредоточен и лесно съобразяващ. Категорията „настроение“ съдържа характеристики като весел, жизнерадостен, възторжен, радостен, обнадежден и доволен.

Споменатите думи с противоположно значение се степенуват със 7-балова оценка. От изследваните лица се изисква да изберат и да подчертаят цифрата, която най-добре отразява тяхното състояние в момента. Положителните и отрицателните измерения на един и същи признак са разположени както от лявата, така и от дясната страна на тестовата карта, което намалява шансовете за тяхното стереотипно или преднамерено фиксиране.

В процеса на скалирането бал 3, свързан с отрицателната оценка на определен признак, придобива значение на единица. Същият бал, свързан с неговата положителна оценка, придобива значение на 7. По аналогичен начин бал 2 може да има стойност на 2 (когато се оценява отрицателна характеристика на известен признак) и на 6 (когато неговата характеристика е положителна); бал 1 придобива стойност на 3 или на 5 също така в зависимост от проти-

¹ Доскин В. А. и др., Тест дифференцирований самооценки функционального состояния. Вопр. психологии, 1973, кн. 4.

² Так там.

воположното значение на фиксирания признак. При всички случаи бал 0 се оценява с цифрата 4 и означава, че лицето в момента не е в състояние да даде диференцирана самооценка.

При интерпретиране на резултатите се използват както споменатите величини на оценките, така и техните съотношения. Както ще видим по-долу, в относително бодро състояние на организма тези три категории (самочувство, активност и настроение) се ранжираат с близки стойности, докато с нарастване на умората разликите между средните аритметични величини чувствително се увеличават.

Изследванията се проведоха с учители в гр. София, Толбухин, Смолян, Бургас и Ямбол през учебно време (преди и след занимания) и по време на летен отпуск. Резултатите са обобщени в табл. 1, 2 и 3.

Таблица 1

*Диференцирана рангова самооценка на учителите през учебно време
(преди започване на дневните занимания)*

Курс	Брой изследвани	Категория на изследването	Брой скъли-ранни признати	Посочили бал, както следва							Балова оценка	% от макс. брой точки
				1	2	3	4	5	6	7		
Н. чален	34	самочувство	204	6	9	16	9	45	77	42	5,34	76,26
		активност	204	5	20	19	10	20	87	43	5,22	74,58
		настроение	204	8	18	19	15	35	87	22	4,96	70,67
		сумарно	612	19	47	54	34	100	251	107	15,50	73,00
Среден	37	самочувство	222	4	14	15	18	46	72	53	5,32	76,06
		активност	222	1	18	9	6	26	95	67	5,66	80,89
		настроение	222	11	22	20	36	60	46	27	4,61	65,89
		сумарно	666	16	54	44	60	132	213	147	15,59	74,28
Горен	40	самочувство	240	1	10	11	15	60	102	41	5,41	77,26
		активност	240	1	14	17	11	30	96	71	5,61	80,18
		настроение	240	0	11	25	37	62	80	25	5,04	72,02
		сумарно	720	2	35	53	63	152	278	137	16,06	78,49
Общо	111	самочувство	666	11	33	42	42	151	251	136	5,38	76,88
		активност	666	7	52	45	27	76	278	181	5,51	78,70
		настроение	666	19	51	64	88	157	213	74	4,87	69,63
		сумарно	1998	37	136	151	157	384	742	391	15,76	75,01

Даниите от експеримента показват, че в работно време основните категории на изследването, изразявачи субективното усещане на учителите за умора, изменят своите стойности. Отрицателните характеристики на всеки отделен признак се увеличават закономерно в края на работното време, така че този признак след приключване на дневните учебни занимания се ранжира с по-ниска балова оценка. Обратно — преди започване на работа подлежащите на скалиране 7 понятия-признания получават значително по-висок процент от максималния брой точки, т. е. показват по-висока балова

оценка. При почиващата група учители по време на летен отдих в планината не се очертава подобна закономерност (табл. 3). При тях баловите оценки на самочувството, активността и настроението при

Таблица 2

*Диференцирана рангова самооценка на учителите през учебно време
(след приключване на дневните занимания)*

Курс	Брой из- следвани	Категория на изследването	Брой ска- ларни признания	Посочили бал, както следва							Балова оценка	% от мак- симальни брой точки
				1	2	3	4	5	6	7		
Начален	32	самочувство	192	22	33	20	10	38	55	14	4,20	59,97
		активност	192	15	44	33	6	32	46	16	4,03	57,59
		настроение	192	21	24	22	24	40	51	10	4,20	60,04
		сумарно	576	58	101	75	40	110	152	40	12,43	59,20
Среден	31	самочувство	186	5	18	27	11	46	51	28	4,83	68,97
		активност	186	4	15	33	11	34	49	40	4,95	70,74
		настроение	186	3	19	27	29	49	37	22	4,62	65,98
		сумарно	558	12	52	87	51	129	137	90	14,40	68,56
Горен	41	самочувство	246	14	37	29	14	74	53	25	4,45	63,53
		активност	246	9	31	52	17	45	65	27	4,47	63,82
		настроение	246	9	24	22	36	89	64	22	4,67	66,78
		сумарно	738	32	92	103	67	188	182	74	15,59	64,71
Общо	104	самочувство	624	41	88	76	35	158	159	67	4,48	64,05
		активност	624	28	90	118	34	111	160	83	4,48	63,97
		настроение	624	33	67	71	89	158	152	54	4,51	64,47
		сумарно	1872	102	245	285	158	427	471	204	13,47	64,17

Таблица 3

Диференцирана рангова самооценка на учителите през време на летен отдих

Провеждане опита	Брой из- следвани лица	Категория на изследването	Брой ска- ларни признания	Посочили бал, както следва							Балова оценка	% от мак- симальни брой точки
				1	2	3	4	5	6	7		
Сутрин	39	самочувство	234	5	13	15	17	51	76	57	5,36	76,56
		активност	234	9	22	22	16	31	80	54	5,11	73,02
		настроение	234	11	13	21	14	33	96	46	5,21	74,42
		сумарно	702	25	48	58	47	115	252	157	15,68	74,67
Обед	39	самочувство	234	1	13	21	14	52	88	45	5,34	78,25
		активност	234	5	21	29	11	47	79	42	5,05	72,10
		настроение	234	6	10	11	21	58	85	43	5,32	75,95
		сумарно	702	12	44	61	46	157	252	130	15,71	74,77

двукратно провеждане на опита се запазват приблизително еднакви. Това показва, че по време на почивка функционалното състояние на учителите, установено чрез тест САН рано сутринта и в обедните часове, се задържа на постоянно равнище. Близките цифри, с които в случая се оценяват трите категории, показват наличие на бодро състояние и на добра работоспособност и при двете серии на опита.

Различните резултати при провеждане на теста в учебно време показват след приключване на дневните занимания по-разко понижаване на самочувството и активността и относително по-слабо — на настроението.

Таблица 4

Характер на разликите между процентните величини, характеризиращи сравняваните категории в учебно време (преди и след работа)

Сравнявани категории	Изследван контингент по курсове											
	начален			среден			горен			общо		
	P ₁	P ₂	t	P ₁	P ₂	t	P ₁	P ₂	t	P ₁	P ₂	t
Самочувство	76,26	59,97	3,53	76,06	68,97	1,60	77,26	63,53	3,36	76,88	64,08	5,09
Активност	74,58	57,59	3,62	80,89	70,74	2,39	80,18	63,82	4,09	78,70	63,97	5,92
Настроение	70,87	60,04	2,28	65,89	65,99	0,00	72,02	66,78	1,26	69,63	64,47	1,97
Сумарно	73,90	59,20	5,49	74,28	68,56	2,21	76,49	64,71	4,99	75,07	64,17	7,41

В табл. 4, илюстрираща характера на разликите между процентните величини, се забелязват съществени промени в настроението на началните учители преди и след работа. При учителите от средния и горния курс чувствителни промени не се забелязват. В тези групи значително се понижават активността и самочувството, чиято стойности в края на дневното работно време намаляват също така и при групата от началния курс.

Обратно — по време на летен отпуск различията между процентните величини имат несъществен и минимален характер (табл. 5). Това показва, както вече отбелязахме, че функционалното съ-

Таблица 5

Характер на разликите между процентните величини, характеризиращи сравняваните категории по време на летен отпуск (сутрин и обед)

Сравнявани категории	P ₁	P ₂	t
Самочувство	76,56	76,25	0,08
Активност	78,02	72,10	0,22
Настроение	74,42	75,95	0,38
Сумарно	74,67	74,77	0,06

стоянне през съответния временен интервал запазва свояте стойности.

Различните съотношения между отделните категории на теста преди започване и след приключване на учебните занимания могат да се използват като показатели и за определяне на някои компоненти, върху които умората се отразява най-ярко. Забелязваме например, че при учителите от трите курса умората засяга най-силно емоционални компоненти, които характеризират силата, здравето и напрегнатостта на организма, темпа при протичането на отделни функции и скоростта на движенията. Емоционалното състояние, отразено в категорията „настроение“, не се променя така рязко поради изработените в професионалната практика волеви задръжки. Регулативните възможности на съзнателния самоконтрол са чувствително по-слаби по отношение на психофизиологическите функции и здравното състояние и значително по-големи — по отношение на чисто-психическите състояния. Обстоятелството, че само в началния курс учителите понижават чувствително настроението си в края на работното време, може да се обясни с цялостната емоционална атмосфера, в която тук протичат учебните занимания. Емоционалната окраска на психическата дейност при децата от съответната възрастова група изисква постоянно поддържане на емоционалния тонус в класа и активизиране на различни чувства като стимули за познавателна дейност. Оттук и влиянието на умората върху някои признания, свързани с категорията настроение — весел, жизнерадостен, възторжен, радостен, обнадежден и доволен.

Безспорно е, че мероприятията по оптимизиране режимите на труд и почивка следва да бъдат съобразени с динамиката на категориите, свързани със субективното усещане за умора. Необходимо е във всички степени училища на първо място да се стимулират активността и самочувството на учителите, а в началните училища да се полагат специални грижи за продължителното поддържане на положителна емоционална окраска в трудовия процес.

Въпросът за стимулирането на настроението в процеса на учебно-възпитателната работа има и друга страна. Отнася се за общата професионална приспособимост на учителите, от степента на която в голям процент зависи равнището на трудовата продуктивност. Някои изследвания (*Brookover*) са установили, че началните учители проявяват по-висока емоционална приспособимост към учебно-възпитателната дейност, отколкото учителите, които преподават в горните класове³. По всяка вероятност този факт се дължи на същата нараснала потребност, за която споменахме по-горе, от поддържане на положителен емоционален тонус при работата с началните класове. Както подчертава М. Андреев⁴, понижената емоционална приспособимост на учителите е сериозна пречка за реализиране на максимална продуктивност в техния труд. Оттук и необходимостта от постоянни грижи на училищните ръководства за подобряване на социално-психологическия климат в педагогическия колектив.

³Андреев М. Педагогическа социология. София, 1976.

⁴Пак там.

SOME SPECIFIC FEATURES OF SELF-ASSESSMENT OF THE FUNCTIONAL STATE IN LABOUR ACTIVITY OF TEACHERS

L. Geneva

The study reveals some tendencies in the dynamics of labour ability and fatigue through differential rank self-assessment on disposition, activity and mood. Changes in the values have been observed in the three categories at a contingent of teachers during working time and during the summer holidays spent in the mountains. After the daily class activities have been over a distinct decrease of the marks have been displayed in disposition and activity and relatively less decrease in mood. There is no such tendency with the group on holidays. With the teachers of the three grades (primary, secondary and high) fatigue affects mostly those components which characterise power, health and body tenseness, movement speed, etc. Only the primary school teachers tend to decrease substantially their mood in the end of working time.

Some proposals are given concerning the regime of labour and recreation in the system of public education in accordance with the dynamics of the categories connected with the subjective sense of fatigue.

МЕТОДИ

ПРИНЦИП НА СТОХАСТИЧНОСТ В ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ

Л. ДЕСЕВ

Подборът на ефективни методи за психолого-педагогически изследвания предполага съблудаване на твърдо установени основни положения или принципи в тази област на знанието. Въпросът за принципите се поставя в редици психологически курсове на български език (3, стр. 27; 4, стр. 13—23; 5, стр. 122—152), без да е получил досега пълен, изчерпателен отговор. В статията—рецензия на Тр. Трифонов „Приемственост в науката“ (7, стр. 208) основателно се отбелязва необходимостта от спазване на още един принцип — принцип на стохастичност, подценяван или пренебрегван доскоро в нашата психология и педагогика изобщо и в педагогическата психология специално.

Целта на настоящата статия е да се осветли споменатият принцип, да се изтъкне неговото значение за психолого-педагогическите изследвания и да се отреди полагаемото му се място в дадената научна област.

Истинска научна теоретическа основа на психолого-педагогическите науки и на конкретното психолого-педагогическо проучване е диалектическият и историческият материализъм. Принципите подходи към изследване фактите се определят от изискванията на диалектическия метод, който предполага изучаване предметите и явленията в тяхната взаимовръзка, взаимозависимост и развитие, разкриване на съществените им страни, отношения, закономерности. С оглед да се разкрият съществени психологически страни и закономерни връзки във възпитателно-образователния процес, сега широко се използват статистически критерии за различие (между постигнати резултати при обучението и психическо развитие на ученици от експериментални и контролни класове), установяват се значими или незначими корелационни зависимости и се извършват редица други процедури, което означава прилагане принципа на стохастичност в психолого-педагогическите изследвания.

Терминът „стохастичност“ е произведен от гръцката дума *stochasis*, която означава предположение, подозиране; правдоподобие; догадка, досещане — случайност или вероятност (*p*), математически изчислявана с помощта на научни методи (теория на вероятностите). Стохастичните процеси са събития, които могат да се предсказват само с известно правдоподобие, особено ако са от областта на човешкото поведение, в противоположност на точно детерминираните, подходящи за описание с физически закони процеси. Сега стохастичните методи заемат в психологическите, както и в природните и социалните науки важно място.

Вероятностните или стохастичните отношения и взаимовръзки между различни видове психически дейности или качества на човешката личност се изучават и измерват с известните в математическата статистика методи за корелационен анализ. С тяхна помощ (най-често чрез рангов корелационен анализ по формули на Спирмън, Кендал и др.) се установява интересуваща ни корелационна зависимост между психолого-педагогически явления.

В педагогиката и психологията на човека връзката между изучаваните явления никога не е 100% (пълна или функционална), каквато е между физичните или химичните явления. Лице, което се характеризира с ниско (или високо) равнище в една дейност, не проявява същото това равнище в друг вид дейност. Понеже в споменатите науки е невъзможно да се отчете влиянието на всички фактори, действуващи върху дадено явление, при изследване на различните причинно-следствени връзки се вземат под внимание само някои фактори, чието значение е по-голямо или пък представлява по-голям интерес. Именно в такива случаи се говори за вероятностни или за стохастични отношения и съответна корелационна зависимост между разглеждани явления, при която изменението в едно явление (условно да го наречем причина) не е винаги съпроводено със строго определено изменение в другото явление (условно наречено следствие).

Масовите случаини събития, еквивалентни едно на друго по отношение на определени свойства или способни многократно да се повтарят при възпроизвеждане съответни условия, се изучават в теорията на вероятностите, възникнала като научно направление още в края на XVII век. Важно свойство на вероятностите е законът за големите числа, според който съвкупното действие на голям брой случаини събития довежда до резултати, почти независещи от случая.

Теорията на вероятностите дава на човека възможност да открива обективни (със статистически характер) закономерности в случаините явления.

Вероятностният характер на стохастичните събития и отношения е тяхно обективно свойство, чието опознаване и научно преценяване е важна задача и в областта на педагогиката и психологията.

Съгласно методологичния принцип на стохастичност във всеки процес могат да се разграничат съществени (необходими) и несъществени или случаини свойства. Необходимите (съществени) и случаините (несъществени) обективни връзки (и различия) между предметите и явленията, установявани с методи и от математическата статистика: корелационен и факторен анализ, критерии за различие — параметрични методи (например t -критерий на Стюндент), непараметрични критерии от типа на χ^2 (Хи-квадрат), критерий на Крускал-Уолис и пр., са диалектично противоположни. Те са взаимозависими, взаимно се проникват, допълват и не съществуват един без други. Необходимостта като философска категория е свързана с вътрешната същност на явленията и означава техен ред, закон, структура. Случайността пък се основава не на същността на дадено явление, а на въздействието върху него от страна на други явления. Всяко явление възниква поради вътрешна необходимост, но неговото начало е свързано с множество външни условия, които по силата на конкретното си своеобразие и „безкрайно разнообразие“ (Философски речник, С., 1977, стр. 399) са предпоставки, източник на случаиността или на случаините черти на даденото явление.

Случайността се основава върху необходимостта и е форма за нейно проявяване. Там, където на повърхността има игра на случайността, тази случайност, изтъква Фр. Енгелс, винаги е подчинена на вътрешни, скрити закони и цялата задача се състои само в това да бъдат открити тези закони. „Това, което сега се признава за истина, има своя погрешна страна, която сега е скрита, но с времето ще излезе наяве; и точно така пък онова, което сега е признато за заблуда, има истинна страна, по силата на която то преди е могло да се смята за истина; това, което се утвърждава като необходимо, се образува от чисти случайности, а онова, което се смята случайно, е от само себе си форма, зад която се крие необходимостта и т. н.“ (1, стр. 303).

Колкото и сложно да е дадено явление, например развитието на човека, колектива или обществото), от каквото и множество привидни или действителни случайности да зависи, в края на краищата то се управлява от обективни закони, от обективната необходимост. Науката престава да съществува там, където изгубва сила необходимата връзка (К. Маркс).

Следва обаче да се отбележи, че процесите, протичащи у човека, в социалната група, колектива или в обществото, са подчинени на действието на обективни закономерности и със статистически (а не само с динамичен) характер. Преодолявайки философско-идеалистичката концепция за индетерминизма (отричане всеобщия характер на причинността и в крайна сметка — отричане причинността изобщо) и ограничеността на механистичния (лапласовски) детерминизъм, диалектическият материализъм признава обективния и всеобщ характер на причинността, без да я отъждествява с необходимостта и без да свежда проявяването ѝ само до динамичен тип закони.

Динамичната закономерност е форма на причинна връзка между явленията, при която дадено състояние на определена система единозначно определя всички нейни следващи състояния. Тази закономерност действува в автономни, слабо зависещи от външни въздействия системи със сравнително малък брой елементи.

Същевременно в природата, в обществото и у човека се проявява действието и на статистическа закономерност — форма на причинна връзка между явленията, при която дадено състояние на системата определя всички нейни следващи състояния не единозначно, а само с определена вероятност — обективна мярка на възможността за реализиране заложените в миналото тенденции за изменение. Статистическата закономерност действува в неавтономни, зависещи от постоянно променящи се външни условия системи с голям брой елементи („безкрайно множество елементи“). От гледище на кибернетиката и общата теория на системите „ергодическите процеси“ (О. Ланге) в психическата дейност, чрез които развитието на дадена система се стабилизира, преминава в равновесно състояние, независимо от началното ѝ, са подложени на смущения („шумове“). Смущенията довеждат до нарущаване функционирането на системата: изходният сигнал не е единозначна функция на входния, а е свързан с него вероятностно. Става дума за стохастично отношение, което изразява по-нататъшна относителна независимост на движението на информацията от стимула. Строго погледнато, всяка закономерност е статистическа — всяка система е незатворена и си взаимодействува със заобикалящата я среда или отделни нейни елементи. Всеки достатъчно сложен процес на развитие се подчинява на статистическа закономерност.

Във връзка с развитите по-горе мисли е и деленето на философската категория „причина“ на два вида: а) пълна — съвкупност от всички обстоятелства, при чието наличие по необходимост настъпва съответното следствие, и б) специфична — съвкупност от обстоятелства, чието появяване (допълнително към наличните обстоятелства в дадена ситуация — условия за действие на причината) води до следствието. В специфичната причина са обединени най-съществените компоненти на пълната причина. Обикновено научните изследвания (и особено тези в областта на педагогиката и психологията) са насочени към търсене и разкриване специфична причина на явленията — установяването на пълната им причина е възможно само в относително прости случаи — и изразяването на причинните връзки в математическа форма.

Съветските психологи Я. Л. Коломински и А. И. Розов (10) формулират концепцията за взаимовръзка между принципа на равнозначност и вероятностен характер на разбиране на психическите явления. Равнозначността е такова фактическо положение, при което „представителите на цяла група физически обекти, хора или накрая, психически дадености (представи, думи, понятия и т. н.) изпъкват в една или друга конкретна ситуация (в един или друг жизнен контекст) като равноценни, като равноправни. По такъв начин избирателността на субекта е насочена не към един изключителен, с нищо и от никого незаменим обект, а към *группа* равнозначни за субекта обекти. Именно по силата на това всеки член на групата в равна степен е способен да удовлетвори потребността, породила избирателно отношение на субекта към действителността... Вероятностното разбиране на психическите явления се основава върху такава реална психическа същност, каквато е равнозначимостта“ (9, стр. 185). При това равнозначимостта означава не единственост и неразчленимост за субекта на обектите за равновероятен избор, а само единствен степен на пригодност на оценяваните обекти да удовлетворят определен аспект на човешка потребност (например от общуване).

Принципът на стохастичност намира широко психолого-педагогическо приложение при разглеждане взаимодействието между човека и заобикалящата го социална среда. Известно е, че въздействието на социалната среда върху личността има статистическо-вероятностен (не динамичен) характер. Това означава, че при една и съща (макро- и микро-) социална среда може да съществуват различни варианти на поведение (6, стр. 39).

Принципът за стохастичност, органично взаимосвързан с основните психологически принципи на обективност и детерминизъм, може да се разглежда като тяхно по-нататъшно развитие и в известна степен конкретизиране. Той изисква преди всичко прецизно използване в психолого-педагогическите изследвания на обективни методи за събиране и обработване на информация и ясно диференциране между статистически и динамичен характер на обективни закономерности, между съществени (значими) и несъществени (незначими) връзки, отношения или различия.

Ако за идеалистическите направления на старата психология е характерно, че се основават изключително и главно на субективния метод на интроспекцията, то за съвременната материалистическа психология е типично използването на данни не толкова от самонаблюденето, колкото от обективните методи — наблюдения и експеримен-

ти. Основно диалектико-материалистическо положение е, че познанието в дадена област е научно само тогава, когато обективно отразява действителността, т. е. достига до обективната истина независимо от субективните желания и намерения, чувства или настроения, мисли и отношения на изследователя. В психологията и педагогиката, където се проучва вътрешният свят, психиката на човека и колектива и нейното формиране и развитие в резултат на стихийни и целесъобразни активни и съзнателни въздействия от външната и вътрешната среда, се търсят и извеждат върху основата на регистриране и анализиране съответни факти, обективни закони и закономерности (4, стр. 22).

Последователното приложение на принципа за стохастичност в психолого-педагогическите изследвания изисква преди всичко все по-дълбоко проникване в тях на математико-статистически анализ, при който обектът на проучване е достатъчно голям по обем и включва в себе си значителен брой елементи — опитни лица, експериментални групи, изучавани признаци, черти на личността и пр. (обикновено от порядъка на стотици и повече). Тенденцията за математизиране на психологията изобщо и на педагогическата психология по-специално, без което е невъзможно усъвършенстването на съвременната наука, се проявява все по-ярко и по-ярко и служи като надежден критерий за преценяване качеството и ефективността на изследванията ни в дадена област.

Но заедно с количествения анализ на психолого-педагогическите явления се налага необходимостта и от задълбочен течен качествен анализ. Без сериозна теоретична интерпретация на статистическите величини — проценти, кофициенти на корелация, стойности на критерии за различие, факторни тегла и пр. — е невъзможно обективно познание на интересуващите ни явления. Нощо повече, едни и същи величини могат да се трактуват различно, дори по противоположен начин. Така например висока стойност на кофициент на корелация между две категории психически процеси или свойства може да означава в един случай причинно-следствена зависимост между тях, а в друг случай — проста корелационна зависимост на паралелно развиващи се явления, едновременно зависими и обусловени по определен начин от трето явление — фактор. И в крайна сметка изследователят с помощта на научен теоретичен анализ решава въпроса дали установената и измерена със съответен кофициент на корелация зависимост между две или повече явления е причинно-следствена или не е.

Като се има пред вид значението на принципа за стохастичност в психологията и педагогиката и голямата му роля за правилно подбиране методи за изследване, за научно анализиране и интерпретиране на опитни (експериментални) данни, за диференцирана диагностика на обективни закономерности в разглежданата област на знанието и математически точно характеризиране природата на връзки, отношения и различия между съответните явления, може да се заключи, че тук става дума за самостоятелен принцип, макар и произведен от принципите за обективност и детерминизъм. Спазването на този принцип от психолози и педагози дава възможност да се откриват типични особености и формулират закономерности, чието установяване е главна задача на всяка наука. Прилагането на принципа стохастичност и съответно на стохастични методи безспорно ще помогне да се работи по-точно от специалистите (психолози и педагози) в областта на научноизследователската дейност.

Въз основа на всичко изложено дотук могат да се направят следните

ИЗВОДИ:

1. Принципът за стохастичност заслужава специално място в системата от принципи за психолого-педагогическо изследване. Този принцип, въпреки че може да се разглежда като второстепенен или произведен от главните принципи на обективност и детерминизъм, има право на самостоятелно съществуване и несъмнено обогатява категориалния апарат, с който си служат психологията и педагогиката.

2. Най-тясно свързан с принципите на обективност и детерминизъм, принципът на стохастичност основателно се трактува като тяхно по-нататъшно развитие и усъвършенстване, конкретизиране и прецизиране.

3. Принципът на стохастичност изисква в съвременните психолого-педагогически изследвания непременно да се използват математическо-статистически методи за анализ и което е особено важно — единство от формални и съдържателни методи, единство между количествен и качествен анализ на изучаваните предмети и явления от действителността.

4. Използването на принципа на стохастичност в нашата психология и педагогика може значително да повиши качеството на научните изследвания в тази област, което от своя страна пък е важна предпоставка за подобряване теорията, а чрез нея — и практиката на комунистическото възпитание.

THE PRINCIPLE OF STOCHASTICS IN PSYCHO-PEDAGOGICAL STUDIES

L. Dessev

The principle of stochastics (probability) in psycho-pedagogical research has been proved necessary. It has been studied in relation with the basic principles of objectivity and determinism. Objective regularities of statistic and dynamic character have been distinguished.

The principle of stochastics requires further and more profound investigation in the psycho-pedagogical studies of mathematical statistics methods, unity of contents and formal methods, between quality and quantity analysis of the objects and phenomena in reality under study.

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

ПРОБЛЕМЪТ ЗА МАНИПУЛАЦИЯТА НА ЧОВЕКА В КОНЦЕПЦИЯТА НА Б. Ф. СКИНЪР

К. ГЛНОВСКА

I. СКИНЪР — ПРЕДТЕЧИ И ФОРМИРАНЕ

Днес в Съединените щати широко разпространено и влиятелно направление в американската психология е необихевиоризъмът. Американските психологи почти единодушно приемат за централна фигура на това съвременно направление професора по психология в Харвардския университет Бурхус Фредерик Скинър¹. Той още през 30-те години става известен със своите новаторски проучвания върху „оперантното поведение“² — един от основните проблеми, върху които американският психолог съсредоточава своите изследователски интереси.

В буржоазната научна литература се води постоянна дискусия около името на Скинър. Той и неговите поддръжници представляват своите възгледи за нов действен актуален хуманизъм, позволяващ най-радикални инициативи за преодоляване и отстраняване на социално-натоложичните прояви на човешкото поведение. И обратното, не само марксистки изследователи, но и учени с либерална ориентация обвиняват Скинър в създаването на модерна бихевиористка технология за манипулиране на индивида, включваща в своя инструментарий последни постижения в експерименталната психология. Това съсредоточаване на вниманието върху възгледите на Скинър не е случаен. Неговото име и неговите идеи упражняват силно влияние в научните среди на САЩ и в другите капиталистически страни.

¹ Роден през 1904 г., Скинър получава научната степен „Доктор по психология“ в Харвардския университет през 1931 г. Той е направил редица значителни изследвания, получили широка известност сред психологите и обществеността. (Концепцията за програмираното обучение, експерименталният модел на Скинър, известен под названието „Кутия на Скинър“ и според буржоазната наука прецизирана методика, наречена „оперантно обуславяне“). Своите възгледи Скинър излага в редица публикации като го-важните са следните: *Walden two*, N. Y., 1948, *Science and Human Behavior*, N. Y., 1953, *Verbal Behavior*, N. Y., 1957, *Cumulative Record*, N. Y., 1959, *Contingencies of Reinforcement*, N. Y., 1969, *Beyond Freedom and Dignity*, N. Y., 1971, *About Behaviorism*, N. Y., 1974.

² В публикувания през 1938 г. труд „Поведението на организмите“ той представя същността на „оперантното поведение“ и излага метода на неговото изследване, който е в основата на експерименталния анализ на поведението, практикуван сега в редица лаборатории из света. Този труд ясно очертава една от основните цели на теоретическите му изследвания. За тази работа му се присъждат национален медал от президент Л. Джонсън и златният медал на Американска психология фондация. Това се отбелязва като факт, който да подчертава какво високо институционално признание е получила изследователската работа на този буржоазен учен в капиталистическия свят (Б. — К.Г.).

В настоящата статия ще вземем отношение към тази дискусиya, за да проследим най-общо откритията, свързани с името на Скинър и начина за тяхното превръщане в технология за преднамерено контролиране поведението на човека. Тук ще се ограничим само с анализа на тази теория, на чието изграждане авторът й посвещава много енергия.

Според привържениците на бихевиористкото направление основният девиз на психологията трябва да бъде „контрол и предсказване“. Бихевиористите трябва да се откажат да гледат на света на ценностите, психологическия живот, чувствата или удоволствията, които детерминират реалностите и истинските обекти на обуславянето. Принципът за всемогъществото на външните въздействия е вдъхнал оптимистични зависимости още по времето на Уотсън³, изразени в неговата книга „Бихевиоризъмът“ — 1925 г. Според замислената бихевиористка програма в своя „епохален експеримент“ родоначалникът на бихевиоризма прозвъзгласи възможността за възпитанието на децата според избраното изискване, т. е. че „те могат да станат доктори или адвокати, професии или крадци“⁴.

Самоувереността на Уотсън стига дотам, че той прави изявление относно възможността за предсказване „дори поведението на една нация, стига да се проследят стимулите, на чието въздействие е подложена тя“⁵.

В теоретичното си развитие Скинър изпитва влиянието на идентите на Д. Уотсън. Между концепцията на Уотсън и тази на Скинър определено има общи черти. Необихевиоризъмът на Скинър се базира на същия принцип, на който се базира и концепцията на Уотсън, т. е. той споделя позицията на радикалния бихевиоризъм на Уотсън и неговите последователи, който не се интересува от собствените субективни сили, предизвикващи съответния начин на поведение. Всичак необихевиористът предъприема и известна ревизия, като подчертава и ограничеността на Уотсъновата позиция, която при анализа на поведението на човека изключва неговия вътрешен свят, самопознанието, които спомагат за повишаване на активността му.

Така бихевиоризъмът⁶ на Скинър претърпява значително развитие; от по-незавършени формулировки на Уотсън до преуспелия необихевиоризъм на Скинър. От друга страна, според някои буржоазни учени⁷ това развитие представлява по-скоро едно прецизиране на първоначалните тези, отколкото по-голяма дълбочина или оригиналност.

³ За един от основоположниците на появилото се в началото на XX в. направление в психологията, получило название бихевиоризъм (от англ. *behavior*) се счита Джон Браадус Уотсън. През 1913 г. той излиза с програмна статия — „Психологията, както я вижда бихевиористът“, която впоследствие се оценява в чуждестранната психология като начало на „бихевиористката революция“.

⁴ John B. Watson. *Behaviorism. rev. ed.* (Chicago: University of Chicago Press) 1962, p. 104.

⁵ D. G. Garan. *The key to the Sciences of Man*, p. 112.

⁶ Съгласно това направление предмет на психологията не е съзнанието на човека, а поведението като съвкупност от чисто външни реакции на организма, преизвикани от стимулите на средата и закрепвани в резултат на многократно механическо упражняване. Науката за съзнанието бихевиористите превръщат в наука за поведението, т. е. науката за психиката те я трансформират в наука за програмиране на човешкото поведение. И както справедливо отбележва проф. Яроневски „психологията в ръцете на бихевиористите се превърна в „психология без психика““. (Психологията през XX в., с. 175).

⁷ E. Fromm. *The Anatomy of Human Destructiveness*, N. Y., 1973, p. 63.

Какво ни дава основание да отделим внимание на проблема за манипулацията в творчеството на Скинър? По една традиция на американския прагматизъм официалното американско обществознание се стреми да сведе социалните проблеми до едва ли не чисто поведенчески проблеми. Така не само се изличава социално-класовата конфликтност, но от друга страна се създават и практически постановки, които позволяват определни манипулации с общественото съзнание, с отделния човек. Този начин на теоретизиране и на открито обосноваване на манипуляторския подход намира своеобразна кулминация в творчеството на Б. Ф. Скинър. Неговите идеи, както и стремежът му да превърне човека в послушен автомат посредством „поведенческата инженерия“ се цени особено от управляващите кръгове.

За пръв път широката публика се запознава с идеята за „поведенческата инженерия“ след излизането на утопичния роман на Скинър „Walden two“, написан непосредствено след Втората световна война. Първоначално тази идея се възприема повече като една научна фикция. Този роман се появява седем години след „Поведението на организмите“, съдържащ основния фонд от психологически данни, получени от американския психолог, до момента неизнасяни извън лабораторията. От царуването на белия пълъх в психологическата лаборатория, експерименталният анализ на поведението се разширява към значителен брой видове, между които и *Homo sapiens*. И така постепенно у Скинър нараства убеждението, че експерименталният анализ на поведението вече може да има конкретна приложимост към практическите проблеми.

Романът разкрива идеалиния живот, воден от общност около 1000 души, заселили се в приятна селска област, които всекидневно работят, без никой да ги принуждава за това. Децата се възпитават от специалисти, така че да биват ефикасно подгответи за бъдещия живот. Поведението на членовете на комуната внимателно се моделира посредством конкретен план. Самият автор твърдчертава, че е планирал „Walden two“ като план за дългосрочен експеримент. Тази идilia процъфтява без демократични институции и Скинър смята, че едно общество е по-добре защитено от злоупотребата на управляващата го машина, ако определени специалисти отговарят за решаването на обществените въпроси, т. е. откровено се популяризира реакционната утопия за добрите, просветени диктатори, които с добрата си воля спасяват масите от заблудденията и лутането на народоуправлението. „Walden two“ веднага е бурно нападната и полемиката не стихва. Затова Скинър отново защищава утопията си през 1971 г. в „Над свободата и достойнството“. Някои буржоазни учени възприеха новия вариант на утопията на Скинър като „завладяваща и добронамерена“, други с пренебрежение я квалифицират като изключително наивна мечта за всемогъщество. Виждаме, че Скинър не е тощаден и от критиката на буржоазните учени.

2. ТЕХНОЛОГИЯ НА ПОВЕДЕНИЕТО

Схватанията на Скинър за технологията на поведението са изразени в споменатите вече произведения. Първото цялостно обобщаващо изложение на „технологията на поведението“ на Скинър може да се намери в неговата нашумяла книга „Над свободата и достойнството“, възприета от привържениците на бихевиоризма за едно от най-важните явления в психологията на XX в. Американският учен подчертава необ-

ходимостта от създаване на специална наука за поведението, с помощта на която би могло с голяма точност да се разбере поведението на човека, както физиката и биологията с точност разбират своя предмет на изследване. Той твърди, че без създаването на такава наука няма да може да се предотврати приближаващата се катастрофа, към която се движи човечеството. По-късно излязлата му книга „Върху бихевиоризма“ (1974) е вече една своеобразна сума от теоретическите виждания на Скинър, философска квинтесенция, осмисляща всичките му практически изследвания и наблюдения и според американската преса няма по-добро въведение от нея към бихевиористката позиция. Авторът на бляга на значението на бихевиоризма, като подчертава, че това направление „не е само наука за човешкото поведение, а философията на тази наука“⁸.

От приведения цитат става напълно ясно основният патос на бихевиористката школа в психологията.

Скинър вярва, че днес, за разлика от предбихевиористките времена, механизмите на контрола са действително достатъчно добре познати, за да може човешкият живот да се устрои в съответствие с човешките интереси. Затова има и самочувствието, че разработваната от него „технология на поведението“ ще бъде ефективна за усъвършенстването на човешкото развитие изобщо и претендира, че тя ще допринесе едва ли не за разрешаването на всички проблеми, стоящи пред човечеството.

Скинър не отрича, че експерименталната си постановка изгражда под влиянието на идеите на И. П. Павлов, но той противопоставя своята методика на неговата. По-конкретно това може да се изрази по следния начин. Според класическата павловска постановка реакцията възниква в отговор според въздействието на някакъв стимул (т. е. безусловен или условен дразнител). Според постановката на Скинър първо се извършва реакцията и след това се подкрепя. В неговата знаменита „кутия“ (*Skinner box*) се намират опитните животни, с лост, до който те имат достъп. При натиск върху лоста при променяеми условия храната (напр. зърното) „подкрепя“ предходното и едновременно поведение на (гладните) животни, т. е. натискът върху лоста и поемането на зърното още не са обусловени от предходни дразнители (глад и виждане на лоста), а спадат към пробните реакции в нова обстановка; поради това Скинър ги определя като „оперантно поведение“. По този начин той счита, че открива не само функционалните зависимости между начин на обуславяне и поведение, но и успява да стигне до „формиране“ поведението на животни. (Например научава папагали да управляват велосипед върху въже). На читателя се предлага следната дефиниция: под „оперантно“ поведение се разбира това поведение, което въздействува върху окръжаващата среда, за да генерира последствия.⁹ Скинър подчертава, че то представлява „истинско поле за проявяване на целите и намеренията“.

3. ПОВЕДЕНИЕ И ПОЛИТИЧЕСКИ ЖИВОТ

Теоретичният анализ на „оперантното поведение“ позволявал да се разгледат три характеризиращи го момента: фактор на въздействието, отговор на въздействието и подкрепяно следствие. При взаимо-

⁸ About Behaviorism, p. 3.

⁹ Beyond Freedom and Dignity, p. 24.

действието на тези именни фактори се пораждало самото поведение. Американският учен поставя ударението на последния фактор, т. е. на резултата от оперантното поведение и подчертава, че то се моделира и поддържа от неговите последствия.¹⁰ Със своите разсъждения Скинър и ѝ да докаже, че поведението е крайно пластиично и може да се промени посредством изменение неговите последствия, като те самите се оказват подкрепители. Оперантното подкрепление допринасяло не само за оформянето на поведенческия репертоар, то подобрявало както резултатността на поведението, така и дълготрайността на придобитото поведение.¹¹ Анализирайки ефекта от упражняваното подкрепление, т. е. системата от поощрения (положителни и отрицателни), Скинър твърди, че те могат да служат не само като мощни, но и като решаващи стимули за различните дейности на хората. „Поведението на хората може да се измени в невероятна степен“¹². И в двата случая ефектът от подкреплението бил еднакъв — възможността за отговор се увеличава¹³, т. е. потенциалната възможност за контрол е налице. Тъй като за всеки съзнателен човек е необходим контрол над собственото поведение, Скинър настоеva, че задачата на неговата теория е да посочи най-ефективния път към този контрол. Той изразява твърдата увереност, че възнаграждаващото подкрепление е много по-ефективно, отколкото наказателното. Наказателното се използва да накара хора да не се държат по начин, по който не трябва. Наказаният е по-малко склонен към нежелано поведение.

За да може поведението, въздействуващо върху средата, да се изучи, според Скинър трябва да се приведат в ред средата и фактите на подкреплението, които се считат за по-важни от вземаните предвид досега степени на съзнанието на хората, чертите на характера им, намеренията и целите им. Следователно „оперантното поведение“, според Скинър, е категорична гаранция за усъвършенствуването на личността, на поведението й, а също и на обществото. Американският изследовател съпоставя оперантното и рефлекторното поведение, като издига парадоксалното твърдение, че именно първото е съзнателно, а второто — несъзнателно, от което следва, че „оперантното поведение“ може да бъде контролирано от човека и е подвластно на волята.¹⁴

Скинър твърди, че съвременните грандиозни научно-технически постижения не са в състояние да съдействуват за разрешаването на сложните проблеми, с които се сблъсква човекът. Светът е изправен пред проблеми от съвсем ново естество — изтощаване на ресурсите, замърсяване на околната среда, свръхнаселеността и потенциалната възможност от избухване на ядрена война. Затова той издига „манифеста“, че неговата технология ще допринесе за разрешаването на тези сложни проблеми. Не бива да се забравя, че войните започват в главите на хората, както и нежеланите социални явления. Запазването на мира можело да се постигне чрез отстраняване парапоидните грешки на управниците, в преодоляване на агресивната човешка природа.¹⁵ Това са пътища и за установяване контрол на обществения живот и така да се стигне до едно щастливо общество. Претенциите за морална правомерност на своята технология Скинър подкрепя с твърдението, че и сега

¹⁰ Ibid., p. 28.

¹¹ B. F. Skinner. *Science and Human Behavior*, p. 66.

¹² E. Fromm. *About Human Destructiveness*, p. 64.

¹³ *Science and Human Behavior*, p. 73.

¹⁴ *About Behaviorism*, p. 44.

¹⁵ *Beyond Freedom and Dignity*, p. 15.

човек е манипулируем и е обект на непрекъсната манипулация. Неговата трудова дейност, свободно време са манипулируеми от рекламиите и от идеолозите. Така че според този автор проблемът явно се свежда до създаване на оптимален модел на манипулация. Така се решават и въпросите на хуманизма, защото всяко поведение, действие, мисъл или чувство, които неефективно манипулирани, са неподходящи за „главната схема“ и поставят човека в тежко неблагоприятно положение. Ако той е настойчив в изискванията да бъде самият той, рискува да попадне в полицията, рискува свободата си или даже живота си; ако изисква някои демократични права, рискува да загуби работата си, дори рискува да бъде изолиран. Пред тези рискове за социална и философска катастрофа на индивида Скинър предлага услугите си на „спасител“. Той подчертава, че посоката на съществуващата система е правилна и препоръча на загубилите вяра в истинските идеали за облекчение регулирането, явяващо се най-добро, прогресивно и ефективно решение. И тук социално-политическото значение на Скинъровата теория се оголва до краен предел. Той недвусмислено възхвалява диктаторската чистота на тоталитарната безконфликтност, само че вместо да я налага с твърди средства, убеждава гражданите сами да се откажат от „тежките“ свободи и самостоятелни избори. В тая наивна схема обаче е забравено, че ако винаги се намират кандидати за „специалисти“ (т. е. за управници-диктатори), много е трудно да се намерят доброволци за роби. Поне доцегашният развой на човешката история и на изгражданата чрез нея човешка психика ни убеждава в това.

И така, Скинър е несъмнено крупен специалист в своята област. Теоретическата му дейност е придобила популярност. Но и идеологическите функции на неговите теоретически постановки са ярко изказани и печелят допълнителна подкрепа именно поради политическия си замисъл. Многократното повтаряне на външни въздействия, игнориращи съзнателната дейност на човека, цели да заложи в организма единствено съвкупност от двигателни реакции. Поведението да бъде машинообразно и да има единствено изпълнителен ефект. Стремежът тази идея да бъде реализирана като социална практика придобива идеологическа функция с отчетливо реакционно съдържание.

Акцентът в изследванията на Скинър пада върху поощряването, което е мек вариант на манипулиране — животните се санкционират, хората се поощряват... Пред нас е добрият дресър, който дава захарче, вместо да бие с пръчка! Скинър си дава сметка, че след Хитлер тоталитарното преследване на хората е компрометирано в западния свет. Американският изследовател прави опит да заеме позицията на нов демиург, който със своята „технология на поведението“ се опитва да присвои в ръцете си социалната програма, която ще влага в главите на хората.

Според американския психолог една наука е напълно развита само тогава, когато позволява предметът й да бъде контролиран и управляван. Тази теза сигурно е повлияна от собствените му успехи в управлението на поведението на плъхове, гълъби и други животни. Тъкмо защото американският изследовател може да се позове на конкретни успехи в управление поведението на животните, неговата теза за детерминираността на човешкото поведение се превръща в нищо повече от повторение на тезите на материалистическите просветители.

Тезите на Скинър са оспорими в частно-научен план. Доказателственият материал е извлечен от боравене с то-нисии бозайници, като

остава открит въпросът дали наистина „оперантната схема“ на Скинър е обусловила поведението им или авторът не е забелязал, че прилага някаква видоизменена, деформирана ситуация на формиране на условен рефлекс по павловската традиция.

Съвсем неправомерна е констатацията на Скинър за приложимостта на неговата технология към човешките проблеми, както и възможността за оптималното ѝ функциониране, което създава впечатление за преимуществата на тази теория. Препоръките методът на „оперантното обуславяне“ да се пренесе директно в процеса на решаването на социално-политическите проблеми, да се превръща методът на „оперантното обуславяне“ в метод на практическа дейност, са наистина утопически желания. Буржоазният теоретик, размишлявайки за социалните перспективи на човечеството, фетишизира ролята на отделни експерименти на науката.

Работата е в това, че основен белег на *Homo sapiens* е дейността му на равнището на втората сигнална система. Всеки опит да се налага контрол над човешкия мозък с механизмите на условните рефлекси фактически представлява смайващо игнориране на човешката мисъл, на човешката саморефлексия. Така че утопията на Скинър е не само политически реакционна, но и антиеволюционна. Дори традиционните схеми, средства, с които са извършвани досегашните видове манипулатии – например на реклами „обработване“ на потребителя, са изведени от разните проучвания на глъбинната психология на човека, за да имат ефект са принудени да симулират, че му оставят определен брой избори. Тоест практиката на актуалната манипулатия показва, че е необходимо манипуляторите да строят сметките си, отчитайки самоориентацията на индивидуалното съзнание. Скинър е единственият, който си позволява да забрави този факт и явно в неговите представи човешкият мозък е сведен единствено до функциите на физиологически хомеостат.

Над хуманитарните науки в условията на капитализма непрекъснато тегне на тисъкът да служат на интересите на господствуващата класа. За осъществяването на своите егоистични класово-користни цели monopolите са заинтересувани в моделирането на социалните и социално-психологичните явления, в изучаването на техните механизми. В условията на непрекъснато изострящите се конфликти в буржоазното общество те се нуждаят от научно обосновани, приложими в практиката средства, които да спомагат за укрепването на съществуващата социално-политическа система, за да се държи в подчинение мнозинството.

Трябва да отбелжим, че проблемът за манипулатията на човека е предмет на особено внимание от страна на социалната психология на Запад и особено в САЩ. Манипулатията може да бъде пряка и косвена, но при всички случаи означава да бъде извършено въздействие на човека по такъв начин, че поведението му, неговите цели и постъпки да импонират на властуващия капитал. Не случайно третирането на човека в издиганите от Скинър теоретически разработки, като обект на поведенческо възпитание, срещна бърза и морална подкрепа от страна на управляващата върхушка.

Когато един теоретик се опитва да се намеси със своите схващания в съвсем конкретни условия на дадена политическа обстановка и когато те отговарят на монополистическата стратегическа насоченост, чиято крайна цел е да се отклонява и спъва съзряването на революционните сили, да блокира или ограничава революционния потенциал,

тази дейност може да бъде окачествена като дейност на съзнателен наемник на капитала. Личните намерения на Скинър трудно могат да бъдат приети като оправдание. Може би той е един честен изследовател, искрен в своя патос да направи света по-добър, обаче значение имат само фактите, социалните последствия, практическата реализация на дадена идеяна постановка. Това според него са значими идеи, но придобили бихевиористка окраска, са подчертано реакционни. В държавномонополистическото общество прилагането на подобна „технология на поведението“ открива нови надежди пред monopolистическата върхушка, възможности за внедряване на желани поведенчески стереотии.

THE PROBLEM OF THE MANIPULATION OF MAN IN THE CONCEPT OF B. F. SKINNER

K. Ganovska

The paper studies the problem of manipulation in the works of B. F. Skinner who is considered almost unanimously by the American psychologists as a central figure of neo-bihaviourism — an influential trend in American psychology nowadays.

The author follows the discoveries connected with Skinner and the way of their transformation into technology of purposeful control of man's behaviour.

The study of Skinner's ideas has not been accidental for his name and ideas influence considerably the scientific circles in the USA and the other capitalist countries.

ИЗ ДЕЙНОСТТА НА ДРУЖЕСТВОТО

В дейността на Дружеството на психолозите през 1979 година бяха включени редица въпроси и теми относно проблемите на детството. В чест на Международната година на детето през май съвместно с философско-педагогическата секция при СНР беше организиран и проведен симпозиум, посветен на психологическите проблеми на детството, в който участвуваха изтъкнати наши психологи, педагоги и философи — преподаватели към СУ „Климент Охридски“ и др. Симпозиумът беше ръководен от чл.-кор. проф. Г. Д. Пирьов, който изнесе и уводния доклад, третиращ различните аспекти на психологическото развитие на детето. Разглежданите въпроси обхващаха различните възрасти на детството — от кърмаческата до юношеската и техните психологически проблеми.

В изнесените доклади се разработваха теми относно: „Структурата на играта през кърмаческата възраст“ — Р. Драгашинова и Т. Татьзов, „Семантичен анализ на говорната дейност през третата година“ — Ан. Атанасова и Ф. Даскалова, „Предпоставки за социално-нравственото развитие на детето в играта“ — Н. Витанова. Бяха прочетени редица научни съобщения и известия. В заключителното си слово чл.-кор. Г. Д. Пирьов обобщи резултатите от симпозиума, спря се на някои основни дискусионни въпроси и изтъкна необходимостта от по-нататъшното задълбочено проучване и разработване проблемите на детството. В брой трети на списание „Психология“, посветен на Международната година на детето, бяха поместени тези и други материали. Във връзка с Международната детска асамблея „Знаме на мира“ в София беше организиран Международен симпозиум на тема: „Детството, творческото начало и еволюцията“, в който взеха участие с доклади и изказвания акад. С. Гановски, чл.-кор. проф. Г. Д. Пирьов и проф. Г. Иолов. Във връзка с тази година членовете на Дружеството публикуваха статии в периодичния печат, а колектив под научното ръководство на проф. Г. Пирьов подготви и публикува в поредицата на изданията на Института на културата сборник на тема „Играта и играчката в живота на детето“ с участието на членове на Дружеството (проф. д-р Е. Петрова, доц. д-р Ст. Мутафов, к. п. и. Н. Витано-

ва и др.) Подготвиха се и се излъчиха по Българската телевизия 12 документални филми за психологията и възпитанието на детата до 7-годишна възраст.

През 1979 г. международната дейност на Дружеството се подобряваше — беше склучен договор между Дружеството на психологите в България и Дружеството на психологите в ГДР за обмяна на опит, литература, информация и др. Някои членове на Дружеството бяха поканени да участват в организирани международни прояви — конгреси, симпозиуми и конференции. Така чл.-кор. проф. Г. Д. Пирьов и доц. Д. Василев взеха участие с доклади в честванието по случай 100-годишнината на Бунд, проведено в гр. Лайпциг. Поднесен беше приветствен адрес от името на Дружеството.

Проф. З. Иванова и проф. Г. Йолов участвуваха в съвещанието на ръководителите на научните звена по психология от социалистическите страни, на което са обсъдени въпросите на сътрудничество между психологите при научните разработки и при участието им за решаване на проблемите на практиката. Набелязана е перспектива за укрепване на службите в различните области на практиката.

На проведения в България конгрес на Световната федерация на глухите чл.-кор. проф. Г. Пирьов участва като председател на секцията по психология, а с доклади и научни съобщения участвуваха няколко членове на Дружеството. През изминалата година Ръководството на Дружеството започна и подготовката за участие в Световния конгрес по психология в гр. Лайпциг. Комисия в състав чл.-кор. Г. Д. Пирьов, доц. Г. Василев и доц. Ст. Жекова проучи резюметата на докладите, с които ще се представят българските психологи. Поддържа се постоянен контакт с Организационния комитет в Лайпциг.

Постоянно действуващият семинар на Дружеството продължи своята работа върху темата за психологията и другите науки. Бяха изнесени доклади върху „Психологията на творчеството като наука“ от чл.-кор. проф. Г. Д. Пирьов, „Психология на културата“ от ст. и ст. Т. Чакъров. На някои от заседанията се докладваха впечатленията на участниците в международните съвещания, като например за участието на български психологи

в Международния конгрес по детска психология. (Г. Пирьов и доц. Х. Силгиджиан), за участието на България в съвещанието на психологическите институти в Полша (проф. З. Иванова) и др. Специално заседание беше посветено на 100-годишнината от учредяването на първата психологическа лаборатория от В. Вунд в Лайнциг с доклади от проф. Г. Д. Пирьов, доц. Д. Василев, с. и. ст. д-р В. Бакалска. По този повод се поместват материали и в списание „Психология“. Едно заседание беше посветено на проблеми на психодиагностиката, на което докладваха ст. и. ст. Хр. Бонев за психодиагностиката и транспорта и доц. Ц. Цанев и Н. Стаменкова за съвещанието на социалистическите страни в Братислава.

От 17 до 21 септември в гр. Варна в дома на СНР „Ж. Кюри“ се състоя V европейски конгрес по спортна психология. Домакин на този конгрес беше Дружеството на спортните психологи в НРБ, колективен член на Дружеството на българските психологи. Председател на организационния комитет на конгреса беше проф. д-р Ф. Генов. При откриване на конгреса приветствено слово произнес

акад. С. Гановски, а в работата му участвуваха много български и чуждестранни психологи. Част от изнесените доклади на конгреса са отпечатани в списание „Психология“, книжка 4-та. Този конгрес беше крупен успех за българските психологи.

През изтеклата година по решение на ръководството на Дружеството беше отправено изложение до Министерството на народната просвета за запазването на психологията като самостоятелен учебен предмет в учебния план на общообразователното политехническо училище и за въвеждането на този предмет в професионалните училища. С писмо от МНП от 30 юли 1979 година ни се съобщи, че нашето искане „ще се има пред вид при изготвяне на нови учебни планове за тези училища“. И наистина в проекта за учебния план на общообразователните политехнически училища този предмет е предвиден и сега с участието на членове на Дружеството се подготвя новата програма за него.

P. СТОЯНОВА

ЗА СВЕДЕНИЕ НА АВТОРИТЕ

Материалите, които се изпращат за публикуване в списанието, трябва да отговарят на следните изисквания:

- да не са публикувани в други печатни издания.
- да са изложени в обем не повече от 10—12 страници, а научните съобщения—6—8 страници (по 30 реда на пишеща машина). Ръкописите да се изпращат в два екземпляра. В посочения обем се включват и таблиците, фигурите и литературата.
- фигурите да са начертани на плътна бяла хартия с плътни линии с черен туш в мащаб 2:1. Надписите към фигурите да бъдат на отделен лист. На гърба на всяка фигура да се пише номерът ѝ, заглавието на статията и името на автора.
- заглавията на таблиците да бъдат кратки и да се изписват пълно всички наименования на графите.
- списъкът на литературата трябва да съдържа само имената на авторите, които се цитират в статията.
- да се изпраща кратко резюме на материала — до 10—12 машинописни реда.
- да се посочват трите пълни имена на автора, месторабота и адрес.

Публикуваните материали се хоноруват. Непубликуваните не се връщат на автора.

СОДЕРЖАНИЕ

1. ЦВ. АСЕНОВ — Диалектико-материалистическая теория В. И. Ленина психики	65
Общая и социальная психология	
2. И. ПАСПАЛАНОВ, Д. ЩЕТИН СКИЙ — К проблеме уровня беспокойства и его измерения в психологии	74
3. Д. ДУДОВ, ИВ. ИВАНОВ — Динамика революционного настроения Апрельских (1876 г.)	86
Педагогическая и возрастная психология	
4. Ф. ДАСКАЛОВА — Влияние художественной литературы и кукольного театра на взаимоотношения детей возраста (2—3 года)	93
5. Р. АРНАУДОВА, Д. САБЕВА — Физическое и психическое развитие недоношенных детей возраста (1—3 года)	100
Психология труда	
6. Ф. ГЕНОВ — Быстрота реакции и интеллектуализация труда	110
7. Л. ГЕНЕВА — Некоторые особенности самооценки функционального состояния трудовой деятельности учителя	118
Методы	
8. Л. ДЕСЕВ — Принцип стохастичности психолого-педагогических исследований	124
Критика и рецензии	
9. КР. ГАНОВСКА — Проблем манипуляции человека в концепции Б. Ф. Скинера	130
10. Р. СТОЯНОВА — Из деятельности (Общества) Союза	138

CONTENTS

1. TZV. ASSENOV — V. I. Lenin's dialectic-materialistic theory of psyche	65
General and social psychology	
2. IV. PASPALANOV, D. SHTETINSKI — On the problem of anxiety level and its measuring in psychology	74
3. D. DUDOV, IV. IVANOV — Dynamics of the revolutionary spirit in the April Uprisal rebels	86
Pedagogical and age psychology	
4. F. DASKALOVA — The effect of fiction and puppet show on the relationships between children, age 2—3	93
5. R. ARNAUDOVA, D. SUBEVA — Physical and psychic development of prematurely born children, age 1—2	100
Labour psychology	
6. PH. GENOV — Promptness of reaction and the intellectualization of labour	110
7. L. GENEVA — Some specific features of self-assessment of the functional state in labour activity of teachers	118
Methods	
8. L. DESSEV — The principle of stochasticity in psycho-pedagogical studies	124
Critics and Reviews	
9. KR. GANOVSKA — The problem of the manipulation of man in the concept of B. F. Skinner	130